

008

 ARCHIPEL

cahier

cahier is
een uitgave
van Archipel

Onuitgesproken? Of is het uitgesproken? Uitgesproken onuitgesproken? Waarnaar zijn we op zoek?

We slaan de krant open en lezen over de stijgende – dan dalende en weer stijgende – coronacijfers, over lockdown, verstrengingen, over afstand, social distancing, over besparingen, prijsstijgingen, over faillissementen, over Trump-madness, over slechte luchtkwaliteit, rekeningrijden, bosbranden, polarisering, over compacter wonen, over de drang terug te wonen in een huis met een tuin, over betonstop, mobiscoré, drinkwaterkwaliteit, bouwshift ... Het wonen op zich, het vertoeven in een warme, sfeervolle ruimte, het zich welbevinden in een omgeving komen hier niet ter sprake. In deze tijden wil Archipel even stilstaan en op zoek gaan naar het onuitgesprokene, het niet-meetbare, het niet-tastbare, het poëtische, naar dat beetje meer ...

Peter Zumthor schreef:

“Wat bedoelen we als we spreken over architectonische kwaliteit? Het is moeilijk die vraag te beantwoorden. Kwaliteit in architectuur voor mij is dat wanneer een gebouw erin slaagt me te raken. Maar wat bepaalt in vredesnaam of ik wel of niet geraakt word? En hoe krijg ik zoiets in mijn eigen werk voor elkaar? Hoe ontwerpen mensen objecten met zo'n mooie, natuurlijke aanwezigheid? Een woord hiervoor is sfeer.”

Le Corbusier had het er reeds in 1923 over:

“On met en œuvre de la pierre, du bois, du ciment; on en fait des maisons, des palais; c'est de la construction. L'ingéniosité travaille. Mais, tout à coup, vous me prenez au cœur, vous me faites du bien, je suis heureux, je dis: c'est beau. Voilà l'architecture. L'art est ici.”

Wat maakt net dat verschil? Wat maakt dat we stil worden bij bepaalde ruimtes? Hoe gaat het in zijn werk? Is er een bepaald mechanisme? Vooral in architectuurpublicaties van de laatste decennia ging men intens op zoek naar het conceptualiseren van atmosfeer in tekst en beeld. Schrijvers als Peter Sloterdijk, Gernot Böhme, Juhani Pallasmaa, Peter Zumthor, Mark Wigley, Adam Caruso trachten – telkens vanuit andere invalshoeken – dat moeilijk te omschrijven gevoel te vatten. Intuïtief voelen we de sfeer in een ruimte, we ondergaan het bewust. Is het onuitgesprokene persoonlijk, vaag, ongrijpbaar? Kan het geduid worden? Of blijft het tussen de regels leesbaar? Onuitgesproken, unausgesproken, unspoken, non-dit ... elke taal heeft zijn eigen subtiliteit, fragiliteit, accent in het trachten benoemen van het mysterieuze, het verborgene, het onbenoembaar aanwezige ... Om ruimte te ervaren worden meerdere zintuigen op een complexe manier bespeeld. Het leidt tot een stemming, een gevoel, een sfeer. Ontelbare factoren spelen een rol, een wervelend klimaat van ongrijpbare en efemere effecten: licht, schaduw, duister, verhoudingen, compositie, ritme, tactiliteit, textuur, kleur, geluid, klank, warmte, geur, gevoel, lichttoetreding, tectoniek, transparantie, opaciteit, gelaagdheid, intimiteit, spanning, relatie interieur-exterieur, verleiding, materiële compatibiliteit, veroudering van materialen, patine, detaillering, emoties, relaties met de plek ...

Elk aspect op zich valt dan misschien nog wel objectief te benoemen, maar het gelijktijdige samenspel van al die elementen leidt tot magische, onbeschrijflijke momenten, niet in woorden te vatten. Er zit een oneindige rijkdom en dubbelzinnigheid in de concrete realiteit.

Architectuur gaat over het vormgeven van een atmosfeer, over het zoeken naar die fragiele, efemere effecten die een impact op de bewoner hebben. Het is net het onuitgesprokene dat we ervaren waarnaar we op zoek gaan. Het is het samenspel van het geheel dat we ondergaan: elk aspect minutieus bedacht en doordacht door de architect, die als een regisseur elke acteur zijn rol toebedeelt, tot een poëtisch, dynamisch verhaal in symbiose. Maar ... is het onuitgesproken?

In 2020 wijdde Archipel een werkjaar aan dit thema. Deze publicatie vormt een neerslag hiervan. We blikken reflectief terug op diverse visies en invalshoeken van de sprekers. Onuitgesproken vormde een leidraad voor elke bijdrage. In deel 1 volgen de inhoudelijke bijdragen elkaar op in de vorm van een tekst en een uitgelicht project. In deel 2 lezen we de antwoorden op vier vragen die we aan elke deelnemer stelden. De COVID-19 crisis van 2020 maakte er een uitgesproken jaar van. Een reden te meer om stil te staan bij het onuitgesprokene.

Hera Van Sande

Klaske
Havik

Tussen de lijnen

Poëtische ervaring van architectuur

Voor mijn bijdrage aan het jaarthema van Archipel, het *onuitgesprokene*, neem ik u graag mee naar de wereld van de poëzie, omdat ik denk dat het soms via taal is, dat we de ambiguïteit van de architectuur kunnen begrijpen. Met andere woorden, dat we grip kunnen krijgen op haar soms ongrijpbare kwaliteiten als discipline die zowel op mentale als fysieke wijze onze dagelijkse omgeving beïnvloedt. De sociaalgeograaf Yi-Fu Tuan schreef: *de krachtige en precieze articulatie van houdingen ten opzichte van onze leefomgeving vereist hoge verbale capaciteiten. Literatuur, meer nog dan de sociale wetenschap, voorziet ons van gedetailleerde en fijngetekende informatie over hoe individuen hun leefwereld ervaren.*¹

Het zijn inderdaad literaire schrijvers die, misschien meer dan architectuurtheoretici, in staat zijn aspecten van onze beleving van architectuur tot in detail op te roepen. Dichters bij uitstek zijn in staat de gewoonste dingen op een bijzondere manier waar te nemen. Ze staan open voor verrassing, soms op een haast kinderlijke manier, die het mogelijk maakt alles als nieuw of anders te zien. Dit talent van dichters om op een zodanig open, misschien naïeve manier waar te nemen moet niet begrepen worden als het ontbreken van intellect, integendeel: dit talent om zelfs de meest bekende en banale objecten als nieuw te zien, het talent om associaties te genereren en om deze associaties ook nog eens in te zetten in een creatief proces is niet eenvoudig aan te leren. Men moet weten voordat men het zich kan veroorloven om te vergeten, voordat men zich, opnieuw, de blik van een kind kan aanmeten. Gaston Bachelard stelde dat *het weten moet vergezeld gaan van een zelfde capaciteit om kennis te vergeten. Niet-weten is niet een vorm van onwetendheid maar een ingewikkelde overstijging van kennis.*²

Het onderzoek van Klaske Havik richt zich op de relatie tussen architectuur en literatuur. In haar boek 'Urban Literacy. Reading and Writing Architecture' (nai010, 2014), gebaseerd op haar PhD-proefschrift 'Urban Literacy. A Scriptive Approach to the Experience, Use and Imagination of Place' (TUDelft, 2012), bespreekt zij hoe literatuur waardevolle manieren biedt om bewust te worden van hoe mensen plaatsen ervaren, gebruiken en bedenken. Om de verschillende perspectieven te bespreken die een literaire benadering van architectuur kan bieden, stelt het werk een drietal onderling samenhangende concepten voor: beschrijving (description), transcriptie (transcription) en voorschrift (prescription). Samen vormen deze termen een kader om geleefde ervaringen aan te pakken en tools te ontwikkelen voor ruimtelijk onderzoek en ontwerp.

Klaske Havik is universitair docente architectuur en associate professor bij de leerstoel Methods & Analysis van de faculteit Architectuur van de TUDelft (NL) en is gastdocente aan de TU van Tampere (FI). Zij publiceert regelmatig in architectuurtijdschriften in Nederland en Scandinavië en is redacteur van het Belgisch-Nederlandse architectuurtijdschrift OASE.

Klaske brengt het onuitgesprokene, poëtische en atmosferische samen aan de hand van enkele literaire en architecturale voorbeelden.

De dichter Fernando Pessoa schreef:

Essentieel is kunnen zien
kunnen zien zonder te denken
kunnen zien wanneer met ziet
en niet denken wanneer men ziet
noch zien wanneer men denkt

Maar dat (wee ons met onze aangeklede zielen!),
dat vereist een diepgaande studie
eist een leerschool in verlering ...³

1. Yi-Fu Tuan, *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, New Jersey, 1974, p. 49. Vertaling KH
2. Gaston Bachelard, *The Poetics of Space*, Boston, Massachusetts, 1994 [1964] pp. xxxiii, reference to Jung Vertaling KH
3. Fernando Pessoa, in: August Willemse, *Fernando Pessoa, gedichten* (Amsterdam/ Antwerpen: De Arbeiderspers, 2001 [1978]), p. 94-95.
4. Maurice Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception* (New York: Routledge, 2005 [1945]), x.
5. Ton Lemaire, *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde* (Amsterdam: Ambo, 2002)
6. Gaston Bachelard, *The Poetics of Space* (Boston, MA: Beacon Press, 1994)
7. Rutger Kopland, *Het mechaniek van de ontroering* (Amsterdam: Van Oorschot, 1995), p. 29-30

Deze eigenschap om met een bepaalde ontvankelijkheid en verwondering naar de wereld om je heen te kijken is tegelijkertijd een fenomenologische benadering. De filosoof Merleau-Ponty schreef in *De fenomenologie van de waarneming* over de manier waarop mensen hun omgeving waarnemen met alle zintuigen. Merleau-Ponty stelde dat de eerste stap voor een fenomenologische studie de *pure beschrijving* is: beschrijving van het fenomeen dat zich aan ons voordoet, nog voorafgaand aan de intellectuele reflectie erover.⁴ In *Met open zinnen* deed de Nederlandse filosoof Ton Lemaire een vergelijkbare aanmoediging om de wereld open en zonder vooroordeel te bekijken.⁵ Gaston Bachelard voegde daaraan toe dat wanneer we het mysterie van de poëtische verbeelding willen begrijpen, we op een fenomenologische manier moeten kijken naar de wereld om ons heen. Dichters, zei Bachelard, zijn fenomenologen bij uitstek, omdat ze de dingen tot zich laten spreken.⁶ De Nederlandse dichter Rutger Kopland spreekt eveneens over de ontvankelijkheid die volgens hem dichters en wetenschappers gemeen hebben: *Beide wortelen in een soort genegenheid ten opzichte van de werkelijkheid dat niets van doen heeft met subjectiviteit, maar alles met ontvankelijkheid voor wat anders is dan verwacht. Men kan het misschien een afwezigheid noemen van vooringenomenheid ... Alsof je een antwoord krijgt op een nog onbewuste vraag, een verband ervaart waarvan je nog niet wist dat je wist dat het er was. En dat niet alleen. Het is alsof de werkelijkheid tegelijkertijd bereid is meer van haar geheimen prijs te geven, nieuwe verbanden als het ware al klaar heeft liggen ... Dit is wat de wetenschapper en de dichter gemeen hebben, dit vermogen tot het hebben van een esthetische ervaring, als het 'ik' even verdwijnt en plaatsmaakt voor het 'het'.*⁷

In het werk van Kopland komen veel architectonische, vaak huiselijke, beschrijvingen voor:

De nacht waarop de dingen weer schaduwen
worden van zichzelf,

de kamer weer ruikt naar schone lakens,
oud hout en lavendel,

waarop het doodstille raam weer ademt
met slapende kruinen in de wind ⁸

8. Rutger Kopland, *Dankzij de dingen* (Amsterdam: Van Oorschot, 2000 [1989]), p. 34, vertaling KH

9. Hans Lodeizen, *Het innerlijk behang (1944-1948)*, in: Hans Lodeizen, *Verzamelde gedichten* (Amsterdam: Van Oorschot, 1997), p.19

10. Gaston Bachelard, *The Poetics of Space* (Boston, MA: Beacon Press, 1994), p. xix

In gedichten treffen we dan ook levendige en evocatieve beschrijvingen van ruimtes en architectonische details, soms zelf in dergelijke mate dat objecten menselijke eigenschappen krijgen aangemeten. Huizen huiveren, omarmen, of stellen gerust, deuren hebben krakende stemmen, zolders spoken en kelders verbergen. En bij Hans Lodeizen komt de stad tot leven:

En zie de stad als een ademhalend dier
lichtgeven en donker zijn ⁹

Voor architecten, die immers ruimtes maken die per definitie waargenomen worden, kan een poëtische blik helpen om het aspect van perceptie te begrijpen. Poëzie gaat namelijk precies om een van de fundamentele paradoxen waar architectuur om draait: het spanningsveld tussen subject en object. Het object (een gebouw, een muur, een architectonisch detail) wordt soms haast een subject wanneer het in staat blijkt om mensen emotioneel te raken, bijvoorbeeld door een geur, een geluid of een ongewoon beeld. Zoals Bachelard stelt: *op het niveau van het poëtische beeld is de dualiteit tussen subject en object veelkleurig, schemerig, onophoudelijk actief in zijn omkeringen*.¹⁰ Het ontwikkelen van een mate van ontvankelijkheid, zoals Kopland het noemt, zou architecten kunnen helpen om de relatie tussen mensen en hun ruimtelijke omgeving te begrijpen, en om zich voor te stellen hoe ontwerpingrepen deze relatie zullen beïnvloeden. Op die manier zou *poëtische ontvankelijkheid* een kwaliteit zijn, die ook een rol kan spelen in het analyseren en ontwerpen van architectuur.

HVITTRÄSK

maar toch dat het witte
dat de stilte bewoond is
eindeloze grenzeloze ruimte
vanuit het wit de stappen
naar de haard

ooit potloodschetsen, vluchtig
zoals het licht over de heuvel aait
hun deuren en vloeren,
hun stoelen en tafels en tapijten
hun hoeken en trappen en kamers
zich voegend

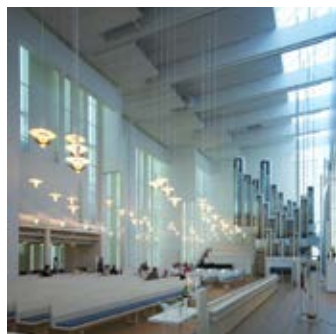
zich nestelend tussen bomen
tussen jaren jaargetijden
in het zonlicht in het badend
varend op het meer
de kinderstemmen
de rozen de regen het hout
ruikt nog als toen

Hvitträsk, woonhuis en atelier van Saarinen,
Gesellius en Lindgren, Kirkonummi, Finland, 1902
© Klaske Havik

MYYRMÄKI

het klimt, dit licht, het zingt
zoals ik zittend in een trein
het ritme van passerende
sloten, hekken, lijnen volg
alsof ik ren, spring, hordeloop
zo zit ik op een houten bank
in wit en stil terwijl
mijn lichaam klimt
mijn ogen volgt langs witte latten
klauterend de ruimte in:
stap, trede, rand, lat,
dan stemmen spreken, zingen
buitelend over elkaar de
ruimte tussen lijnen in
en klaterend de stilte:
het klimt, dit licht, het zingt.

Myyrmäki kerk in Helsinki,
Juha Leiviskä, 1984
© Klaske Havik

STENEN HOOFD

in het water staan de palen
als versteende heren uit een eerdere
tijd in hun basaltomrande kader
de oude kade waar de meeste schepen
vandaag aan voorbijgaan.
ze staren over water
naar de verte van het IJ
naar de kranen van de werf waar
de bouwers bewogen waar de boten
ontsproten aan de helling
en te water gingen.
en voor hun oude stenen hoofden
ligt het veld die leegte vol leven
vol vogels en varens en
verloren gewaande planten
waarvan geen zaden gezaaid zijn
waarin geen paden gebaad zijn
geen wegen geen winkels geen doel
dan het doelloos te zijn
en soms te dansen, daar, te lezen
of vergeten. laat deze palen
vergeten blijven, niet in te lijven
in de wedloop om het IJ
laat ze blijven als weerbarstig
rijke ruimte, als een pauze
in de haastige adem van de stad

Stenen hoofd,
westelijk havengebied,
Amsterdam.

OMBRE DE LUMIERE

de hoge kolom van dik beton
ving gekleurde vlekken
van de tijd die draaide rond de toren
die haar schaduw van licht scheen
die streep van oranje en gele
die dansende cirkels van geluk
die plotseling verdwenen
toen de zon zich schuchter terugtrok

maar lang nadat ze weg waren
keerde het licht
terug en het draaide en het bleef
verschijnen waar het beton
eerst grijs,
verlaten leek.
ze kon het niet stoppen
en niet oproepen,
ze kon alleen proberen
een plekje op dat beton te zijn
en te wachten
tot haar schaduw
van licht weer verscheen

Saint Joseph kerk, le Havre,
Auguste Perret, 1957
© Klaske Havik

MUUR

dat is het vreemde
dat het nergens zwart
en nergens echt wit is
het is maar hoe het licht valt.

toch gek dat hoe dieper je
zoekend door de bossen dwaalt
des te donkerder het wordt
o maar je kent wel de paden
de stevige zandwallen
het bladerdek van beuken
dat het zonlicht filtert
maar je kent toch wel
de weg? daar is het.
het huis op de heuvel
als een sprookje in dat licht
dat het dan toch uit blinde
muren gebouwd blijkt
het pad een doodlopende
weg. kom dichterbij.

raak het ruwe aan, bevraag
hoe ondoordringbaar deze muren zijn
wat er schuilt achter de opening
wiens handen stortten het beton
het lijkt te ademen. en dat
dat is het vreemde
dat het nergens zwart
en nergens echt wit is
het is maar hoe het licht valt.

Bunker, Clingendael,
Den Haag
© Sebas Veldhuisen

5 odes aan
Marie-José
Van Hee

More home, more garden

Marie-José Van Hee heeft zich gedurende dertig jaar praktijk verzet tegen compromissen, een periode waarin ze een zeer doordacht en consistent oeuvre heeft voortgebracht. Ze streeft een authentieke, serene architectuur na met doorzetting, vasthoudendheid en een gezonde scepsis tegen de heersende omstandigheden. In haar werk vernieuwt ze de traditie van het bouwen van tijdloze architectuur, met bijzondere aandacht aan ruimte, natuurlijke materialen en licht. Ze maakt gebruik van klassieke elementen zoals raam, deur, open haard, trap en galerij om het huis, het openbare gebouw of zelfs de stad te verankeren.

Zes vrouwelijke architecten, met elk een eigen praktijk, bekijken haar werk in het licht van *onuitgesproken*: An Fonteyne (noA architecten), Mechthild Stuhlmacher (Korteknie Stuhlmacher architecten, NL), Caroline Voet (Voet Architectuur), Tania Vandenbussche en Els Claessens (ECTV architecten) en Tinne Verwerft (Murmur Architecten).

Marie-José Van Hee studeerde architectuur aan het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas in Gent. Ze richtte in 1975 haar eigen architectuurstudio op in Gent. Sedert 1991 werd ze docent aan het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas in Gent. De ode aan Marie-José Van Hee valt samen met het verschijnen van de monografie *More home more garden*, uitgegeven door Copyright Slow Publishing.

- An Fonteyne
- Tinne Verwerft
- Caroline Voet
- Mechthild Stuhlmacher
- Tania Vandenbussche en Els Claessens

Lieve Marie-José,

An Fonteyne

An Fonteyne studeerde af aan de Universiteit Gent in 1992, werkte voor DKV Architecten in Rotterdam en David Chipperfield Architects in Londen. Samen met Philippe Viérin en Jitse van den Berg richtte ze in 2000 noA architecten op. Momenteel professor aan de ETH Zürich, waar ze Marie-José in haar studio opvolgde.

Het blijft een vreemd zicht, zo een avond met enkel vrouwelijke sprekers. Het is 2020, het is nog steeds uitzonderlijk en geeft de avond, gewild of niet, een hint van feminisme. En kwetsbaarheid dus. Voor een bepaalde kritiek. Het voelt ook een beetje ongemakkelijk.

En toch, iedereen die hier aanwezig is, is talloze keren op avonden geweest waar over architectuur werd gesproken door enkel mannelijke stemmen. Talloze keren. En eigenlijk hebben we dat niet vreemd gevonden. Het is wat men gewoon is, het is wat men verwacht.

Ik wil eigenlijk niet over mezelf spreken vandaag, maar om op een persoonlijke manier over iemand anders te spreken, over Marie-José Van Hee te spreken, ben ik onvermijdelijk betrokken partij. Ik was een ambitieus jong meisje toen ik burgerlijk ingenieur wilde studeren. Iemand had me verteld dat weinig meisjes dit doen en bovenal, dat het zeer moeilijk was. De 17-jarige versie van mezelf was daardoor uitgedaagd en wilde iets bewijzen. Gelukkig was er een richting architectuur, want door op te groeien in een bijzonder huis en vaak door mijn ouders te zijn meegenomen naar tentoonstellingen van hedendaagse kunst, wist ik dat daar misschien een passie kiemde.

Tijdens mijn vijf jaar durende studie aan de Universiteit Gent herinner ik me exact twee momenten waarop we werden toegesproken door een vrouw. Twee.

De eerste keer was het Hilde Peleman die een lezing gaf over Donald Judd. Dagen nadien praatten we er nog over. Het betrof dan wel het werk van een zeer typische man, het werk kwam tot ons via een bijzondere vrouw.

De tweede keer werd er een debat georganiseerd over de uitkomst van een architectuurprijsvraag in Gent – toen een zeldzaamheid, ik spreek over de eerste helft van de jaren '90. Hilde Daem, als een van de deelnemende architecten, tekende tijdens de discussieronde vanuit de zaal bezwaar aan, en merkte op dat het winnende bureau, dat afwezig was geweest op een gezamenlijk sitebezoek, zich niet aan de stedenbouwkundige regels had gehouden. Ze werd op paternalistische wijze terecht gewezen en gevraagd het woord te laten aan de vijf mannen op het podium. Het bleek achteraf een korte voorsmaak te zijn van de competitieve mannelijke arena die ons te wachten stond.

Maar de vaststelling die mij het meest verrast, is dat ik mij niet kan herinneren dat ik me ooit heb ik afgevraagd waarom ik geen les kreeg van vrouwen, geen lezingen hoorde door vrouwen en er geen vrouwen aanwezig waren in de jury's. In vijf jaar studietijd heb ik niet één keer mijn werk voorgelegd aan een vrouw, telde niet één jury een vrouw. Ook kon ik alleen maar vaststellen dat er geen, letterlijk geen vrouwen voorkwamen in het curriculum dat ons werd onderwezen. Blijkbaar had geen

enkele vrouw op relevante wijze bijgedragen aan de architectuurgeschiedenis. Het riep – toen – geen vragen op. Het beantwoordde aan de verwachtingen. Nochtans, ook toen, was de helft van de studenten architectuur vrouwelijk. Maar waar zijn ze nu?

Enkele jaren later. Samen met Jitse van den Berg en Philippe Viérin werk ik aan een eerste publiek gebouw, het stadhuis van Kortrijk. Een onbetaalde wedstrijd – we moesten zelfs betalen voor de documenten om te mogen meedoen – die had geleid tot een eerste spannende opdracht. Nog spannender was dat het project naderhand werd opgenomen in het Architectuur Jaarboek en dat de lancering van dat boek ook in dat project zou plaatsvinden. Het wordt de eerste keer dat ik kennis maak met Marie-José Van Hee. Ze kwam ons groeten, feliciteren, kussen en omhelzen, ze lachte en ik had het gevoel dat ze het meende. Misschien is het raar dat ik dat erbij zeg, maar weten we niet allemaal dat architecten elkaar vaak groeten en feliciteren, maar dat het toch niet zo gemakkelijk is om toe te geven dat je elkaars werk echt goed vindt en dat ook publiekelijk te zeggen?

Niet lang daarna begon mijn jaarlijkse aanwezigheid op de eindjury in Sint-Lucas Gent. Ik vond het altijd een eer en een belangrijke dag. Een jaarlijks treffen ook met architecten van verschillende generaties en natuurlijk een dreamteam van lesgevers, protagonisten van de Vlaamse architectuur, waaronder vanzelfsprekend Marie-José.

We zagen véél studenten op een dag. Marie-José kon dan op het einde heel goedgezend zijn, maar het is ook gebeurd dat ze niet wilde mee komen naar het afsluitend diner. Ze was dan ontgoocheld in de manier waarop haar studenten waren beoordeeld. Ze trok zich dat persoonlijk aan. Ik herinner me dat ik straf

vond, wat overdreven eigenlijk. Onze mening als buitenstaander had toch ook betekenis en ik wilde me niet geremd voelen.

Maar, het maakte ook indruk. Het maakte indruk omdat ik een grote betrokkenheid zag tussen een architect die architectuur doceert en de studenten die – vaak voorzichtig – hun weg verkennen. Ze verdienen in de eerste plaats vaak aanmoediging, constructieve kritiek. En de profileringsdrang van jonge architecten onder elkaar, die zich in een jury graag bewijzen, kan dat weleens uit het oog verliezen. Ze had wellicht gelijk.

Het is plots mei 2016. Marie-José belt met de vraag of ik naar een jury wil komen in Zurich. Ze is daar gastprofessor. Het komt als een cadeau. Het was een wat sombere periode, een moment waarop zoiets leuk echt een verschil maakt. Ja! Ik kom! Waw! Dankjewel! Alles werd georganiseerd, ze stond erop dat haar gasten de mooiste hotelkamer hadden. Ook dat maakte indruk. Gastvrijheid. Verwennen. De ander iets gunnen ten koste van jezelf.

En we keken naar het werk. Twee dagen lang. (En ze fluisterde tussendoor: Vind jij dat werk hier nu zoveel beter dan in Gent? Ik eigenlijk niet, dat is toch zeer vergelijkbaar.)

In de eindbeschouwingen kwam een discussie op gang over gevels. Een Zwitserse gaste hield een lang betoog over het belang van de gevelbeëindiging, de kroonlijst.

Nadien zei Marie-José dat ze gevels niet zo belangrijk vindt. Als het plan goed is, komt dat ook wel goed. Ik knipperde met mijn ogen. Had zij, de architecte van de mooiste gevels en gevelschetsen dat echt gezegd? Het maakte indruk. En stelde me gerust.

En nu, sinds de herfst van 2017, geef ik daar zelf les. Een omgeving van friendly competition, hoor ik wel eens. Van een man. Die uitnodiging door Marie-José heeft uiteindelijk

mijn leven drastisch veranderd. Er ontstond een zekere interesse en ik werd gevraagd mij kandidaat te stellen voor een nieuwe lichting professoren. Toen ik daar tijdens de selectie-procedure stond om een lezing te geven, heb ik mezelf en indirect Marie-José vervloekt. Wat sta ik hier toch te doen. Voor het eerst in lange tijd, ging ik echt een beetje dood van de zenuwen. En het interview voor het 15-koppig panel was zo mogelijk nog erger. Maar kijk. Wat een eer uiteindelijk, als vrouw, daar, nú een verschil te kunnen maken.

Wat wil ik jullie hier vertellen? In ons leven hebben we allemaal behoefte aan rolmodellen. Marie-José heeft mij opgetild. Ongevraagd, misschien zelfs onbedoeld. Als een fijn zijden draadje heeft ze zich doorheen mijn professioneel bestaan geweven. Mij waardering gegeven, erkenning, vertrouwen en steun. Aandacht. Liefde kan ik het ook noemen. Marie-José vindt het belangrijk vrouwen een klein duwtje, of een duidelijke duw, in de rug te geven. Ze neemt de moeite ervoor te zorgen dat er meer vrouwen op de voorgrond komen. Ze doet dat in stilte, haast ongemerkt.

Ik vraag me soms af: wie heeft haar de duwtjes kunnen geven? Hoeveel kracht is nodig geweest om te doen wat ze doet? In een omgeving waar vrouwen nóg zeldzamer waren?

De tijden zijn weliswaar veranderd, toch zijn de cijfers nog steeds shockerend. Zeker in de academische wereld. We zijn er nog lang niet. Het blijft vreemd dat dit vandaag, 2020, nog steeds aan de orde is.

De school waar ik lesgeef, heeft 50% vrouwelijke studenten en 20% vrouwelijke professoren. Jonge vrouwen benaderen me, zijn onder de indruk, willen in onze studio studeren, willen weten hoe het is als vrouw tussen al die indrukwekkende zelfverzekerde mannen te staan, op school en daarbuiten.

Aanvankelijk voelde ik me niet goed bij die rol, dat rolmodel. Ik was overdonderd. Maar nu denk ik aan Marie-José en het belang van iemand die on-opdringerig steunt en stuurt in de goeie richting. Ik open mijn armen, neem mijn tijd, maak af en toe een grapje, probeer niet te hard te zijn in mijn oordeel over de spierbal-rollende mannen en ben blij, dat ik misschien een verschil kan maken, hoop kan bieden dat het als vrouw ook kan lukken. Met dank aan Marie-José.

We weten allemaal, en ook de mannen zijn zich hier stilaan van bewust, dat men als vrouw, net iets meer zijn best moet doen om serieus te worden genomen.

We weten allemaal dat vakMANschap, historisch en linguïstisch wordt gelinkt aan de man.

We weten allemaal dat als een vrouw niet tevreden is met de gang van zaken, financieel, op de werf, in een jury, ze wordt weggezet als emotioneel, licht of minder licht hysterisch of eenvoudigweg een 'ambetante'. Aspecten die bij mannen eerder worden geassocieerd met professionaliteit, competentie, ambitie.

We weten allemaal hoe eenieder van ons een beetje vergiftigd is met de evidentie dat expertise mannelijk is. De geschiedenis is mannelijk, de mensen die naar voor komen in de pers zijn mannelijk, bouwmeesters zijn mannelijk, politici zijn mannelijk.

Begrijp me niet verkeerd, ik heb niets tegen mannen. Ik heb zelfs het voorrecht om al 20 jaar samen te werken met twee hele fijne mannen. Dus mijn betoog is niet tegen maar vóór.

En ik ben overtuigd, dat iedereen hier, begrijpt waarover ik spreek.

Zelf heb ik vele anekdotes van hoe opdrachtgevers, aannemers, professoren, collega's, journalisten altijd een onderscheid

willen benoemen tussen mannen en vrouwen, en meestal niet in de meest voordelige zin voor de vrouw. Al was het maar 'om te lachen'.

Marie-José, jij hebt ook ontelbare anekdotes. Frustraties. Kleine en grote overwinningen.

Maar wij hebben jou, Wij hebben een voorbeeld en ik weet niet of dat voor jou ook expliciet het geval is geweest.

We hebben niet alleen een voorbeeld gehad om naar op te kijken, we hebben een voorbeeld gehad dat onzichtbaar – voor ons, naast ons en achter ons stond om ons op te tillen en ons een beetje verder op de juiste, een betere plaats weer neer te zetten.

Je ziet vanavond slechts enkele mensen, vrouwen, voor wie jouw werk, jouw manier van zijn en jouw actieve generositeit, aandacht en steun een verschil heeft gemaakt.

Jouw voorbeeld heeft mij in ieder geval geholpen en geïnspireerd om ook, willens nillens, een voorbeeld te zijn voor de volgende generaties. Een voorbeeld dat mij niet alleen helpt aanvaarden dat rolmodellen nog steeds nodig zijn voor jonge vrouwen om te zien dat zij ook iets kunnen betekenen in de architectuurwereld, maar ook een voorbeeld dat mij aanzet om hier bewust en actief mee om te gaan. Om extra aandacht te hebben voor en uit te kijken naar vrouwelijk talent en naar mogelijkheden om hen een klein duwtje te geven, onder de aandacht te brengen als dat niet vanzelf gebeurt.

En dat hier, vanavond, niet onuitgesproken laten, maakt daar deel van uit.

Dus mijn dank, Marie-José, is meervoudig.

Dank je, om zo'n uitmuntende architectuur te maken.

Dank je, om zo'n mooie genereuze sterke vrouw te zijn.

Dank je, om zo toegankelijk te zijn.

Dank je, om zo gevoelig te zijn voor de moeilijke weg die vrouwen nog steeds afleggen.

En dank je, om mij destijds uit te nodigen in Zurich, wat me nu de kans geeft om jouw werk daar zo goed mogelijk verder te zetten. En ik neem dat heel serieus.

Ik kijk er naar uit als jij mij dit keer in mei komt bezoeken.

Met tijd en boterham

Tinne
Verwerft

Tinne Verwerft studeerde af aan de Universiteit Gent en liep stage bij Robbrecht en Daem architecten. Nadien werkte Tinne van 2004 tot 2010 als projectarchitect in het bureau van Marie-José Van Hee. Sinds 2010 runt ze het bureau Murmuur, samen met Pieter Vanderhoydonck en Koen Van Delsen.

Ik spreek vanavond als een oud-medewerker van José en vertegenwoordig een generatie van ca. 10 jaar geleden ... een nieuwe ploeg is al enige tijd bij haar aan het werk. Vandaar het gebruik van de 'Verleden Tijd' soms in deze tekst ... al gebeurt wat ik beschrijf wellicht ook nu nog. Valerie Doutreluigne en Carmen Osten, twee jongere collega's van toen stuurden me ook hun inzichten en herinneringen mee, ze zitten mee verwerkt in deze tekst.

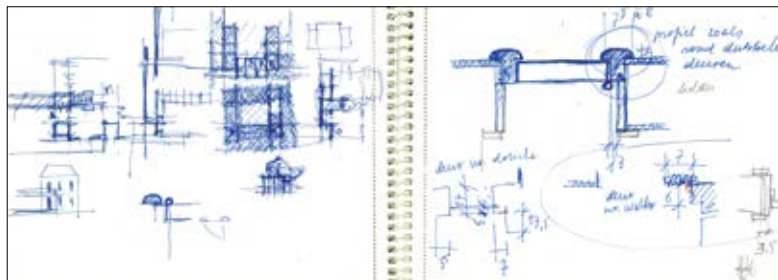
De acht jaar van werken bij José beschouw ik als een groot, heel groot cadeau. We vonden allemaal dat we wat weinig verdienden ... maar achteraf bekeken was die tijd vooral onbetaalbaar in de omgekeerde richting.

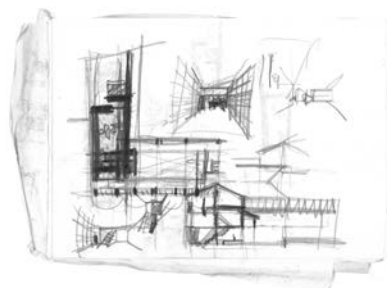
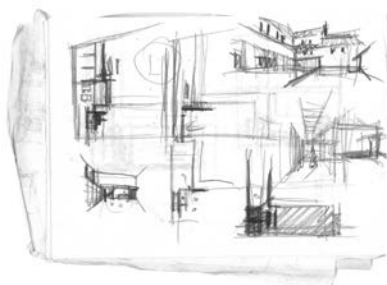
Na de studies leek praktijkervaring me wel het grootste gemis ... want ontwerpen, dat was nu net hetgeen waarop we het meest getraind waren op school, dat lukte al aardig. De werf-ervaring kwam er sneller dan je dacht

bij José. José gooide ons gelijk het bad in en we zwommen ... Ze gaf ons al haar vertrouwen en wij wilden dat zeker niet beschamen. Later merkte ik pas dat het niet zo'n evidentie is, als zij het wel deed lijken, om zo'n vertrouwen te kunnen geven.

Maar ondanks de hunker naar bouw-ervaring ... was het wel precies dat ontwerpen zelf dat dagdagelijks bij haar werd aangescherpt. Het was er van begin tot einde. Het werd de bagage waar ik op kan terugvallen. Haar woorden werden een solide basis in mijn hoofd waarop eigen beslissingen worden gewikt. En over die woorden wil ik het graag hebben vanavond. Of althans over haar manier van spreken. Het vertellen van het ontwerp in haar hoofd aan ons, als medewerkers.

De vroege ochtenden op bureau waren veeleer José-loos. Maar de avonden, bleef ze meestal tot de laatste. Dan was ze op haar

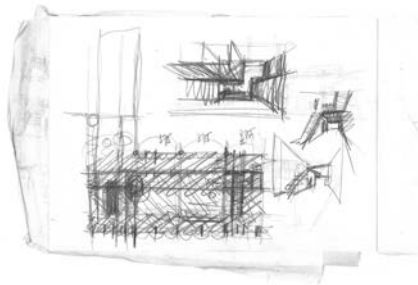
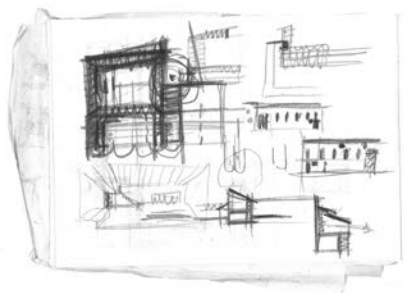
gemak, gespaard van onze vragen en besprekingen. Ze nam de tijd om zelf stil te zitten schetsen aan nieuw werk of details op te lossen die waren blijven liggen. Eén sigaretje voor in de laatste uurtjes, dat mocht toen wel. Circulatielijnen nog beter uit te vlooiën voor de pleinen, zoekwerk om plannen van huizen scherp te krijgen. De volgende ochtend vonden wij de kalkjes met de vette zwarte lijnen op onze bureaus alsof Sinterklaas in de nacht was langs geweest.

In je eerste werkweken begreep je daar niet veel van ... zoveel zwart en alles door mekaar. Maar na een tijdje had je stilaan door dat eigenlijk ALLES op die schets stond. Het was geen kladje, het was geen test ... het was compleet bedacht. In plan en snede, met dakranddetails en alles, en de technisch moeilijkere hoekjes waren al mee blootgelegd. Een ruimtelijk inzicht dat weinig gelijken kent.

Later op de dag, zou ze die schets met de medewerker die het project ging opvolgen, helemaal overlopen. Kristiaan Borret legde vroeger al eens de link tussen hoe José houdt van wandelen door een bergachtig landschap en hoe ze routes vormt en beweging regisseert doorheen haar gebouwen of pleinen. Haar manier van het uitleggen van haar schetsen, gebeurt dan ook door erin rond te dwalen. Ze neemt je mee in haar gedachten.

Ze vertelt je met zachte stem en lichte aarzelings ... maar vergis je niet, ze is trefzeker. Zoekend naar de juiste plek om de voeten krachtig neer te planten, spreekt ze enerzijds met een grote openheid en heel veel wit tussen de lijnen ... maar anderzijds is er al veel precies gedefinieerd ... Ze spreekt een eigen taal ... net als haar gebouwen doen. En vol met werkwoorden van potenties: 'dan kunnen ze hier dit' of 'als ze dat willen doen dan kan het zo ...' en 'hier is er nog plaats voor ...'. Ze kijkt met de ogen van de mensen die het zullen bewonen. Haar woordgebruik kent geen opsmuk, en is – denk ik – zelfs quasi vrij van adjectieven. Misschien met af en toe een maatlijn ertussen en een giechel, een grom, een grinnik of een 'poenk'. Er zitten soms wat stripverhaal-achtige geluiden tussen ...

Het vertellen van haar plan, begint meestal bij de noordpijl (of eerder van 'zo zit de zon') en dan bij de voordeur. Breed genoeg dat je wat plaats hebt om er gepakt met boodschappen binnen te komen zwaaien. Plaats om die ook neer te ploffen. Om er mekaar te begroeten en te kruisen. Wat zie je allemaal dan en van waar komt het daglicht? Je loopt een beetje verder en dan komt er daar een klatsch licht binnenvallen. Poenk. Boven je hoofd doet het plafond dit of plooit het zo. Daar voel je nog die balk verlagen. En dan hop ... een zicht op de

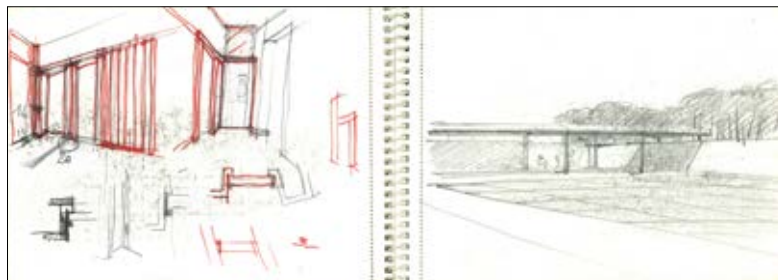
tuin. Poekpoekpoek dat zijn de lichtpunten op het plafond die wat verspringen en het pad mee uitzetten. Hier start de trap ... je komt boven en je ziet ... Plaats om te spelen of te lezen. Liefst zijn er meerdere routes mogelijk. Het is altijd goed als je nog kan ontsnappen. Dat heb ik wel onthouden. En een plan kan ECHT NOOIT rond de WC draaien ...

'Met tijd en boterham', dat is een uitspraak die ik van José ken. Het staat bij haar gelijk met "eerst de grote lijnen maar 's goed krijgen". Mensen die in het besef van een krap budget bij haar kwamen, konden alvast beginnen met de ruwbouw goed te zetten en helder. Voor minder ging ze eigenlijk niet ... je kan niet blijven verder prutsen. Eerst maar 's strippen die boel. Dan maken dat het iets goed wordt en dan kunnen ze 'met tijd en boterham' desnoods, kamer per kamer verder afwerken.

Het spreekwoord bestaat echt en lijkt op

José zelf van toepassing. José kan de tijd voor iets nemen ... Wat laten rusten of rijpen, zelfs middenin de rat-race. Ze gaf ons de tijd ons werk goed te kunnen doen, er mocht gezocht worden. Ze blokte bouwheren met ongeduld af, als het moest en stond pal achter haar team.

Wanneer we denken over de materialen in onze projecten, hoor ik nog scherp haar voor- en afkeuren. 'Dat is dood', 'chemische brol', 'troeptroep'. Een bank en handgreep buiten dat moet in hout – te koud anders voor de poep of om aan te raken. Op een gelijkvloers moeten de vloeren van steen: dan kan je veel binnen en buiten lopen, zonder zorgen over steentjes onder je schoenen die gaan krassen. Je moet er wel in kunnen leven, hè. Beweging en de dingen die vanzelf mogen gaan en soepel. Luchtig. Liefst ook licht van kleur. Met een voorkeur voor levendig, voor echtheid en voor degelijk ... José is duurzaam in het diepst van

haar gedachten en lang voor het een mode-woord werd. 'En al die plakbandjes ... is dat nu een manier van bouwen.'

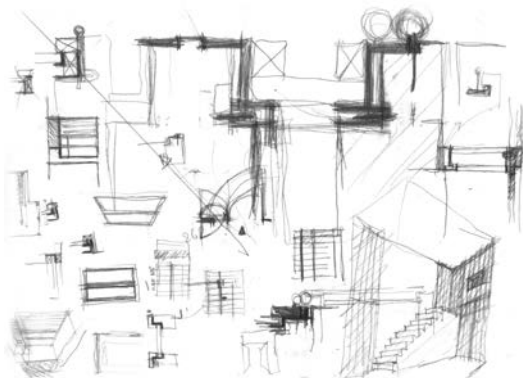
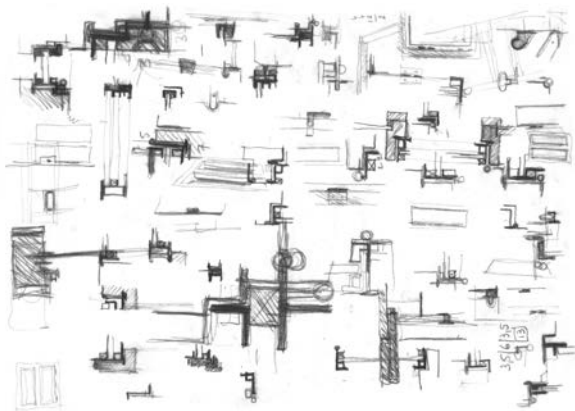
Ook de dingen waar ze tegen kon fulmineren hadden een eigen woordenschat: 'prutserij' ... en altijd weer veel teveel 'buizenderij' om weg te krijgen. Ze had het niet met 'kneuterigheid' en zeker niet met 'de paparazzi'. Die laatsten waren bij haar geen obscure journalisten maar wel de groeiende berg papierwerk waaronder we bedolven raakten. Steeds maar taken bij en dan die regelneverij. Gezonde woningen komen toch ook niet vanzelf met die plakbandjes.

Er was en is nog best veel strijd te leveren. Dus werd ze wel eens boos ... Niet op ons als medewerkers ... maar op anderen die er dan weliswaar niet altijd bij waren wanneer de bui tenslotte overkwam ... en wij er middenin zaten. Boos om het onbegrip en de betweterij, de arrogantie, de bemoeizucht, het paternalisme ... Terwijl, in mijn ogen, toen zo rond haar zestigste en met zulk een palmares ... ZIJ nu toch wel duidelijk wist hoe het het best was ... Ik hoopte stil dat er tegen mijn zestigste toch wat veranderd zou zijn ... maar dat lijkt voorlopig nog veraf.

Gelukkig stonden daar heel plezierige contacten tegenover: een band met een aantal vakmensen-aannemers van het eerste uur in wederzijds respect en met aangename bouwheren die haar hun VOL vertrouwen konden geven. Mensen die ervoor gingen en die haar geloofden! Haar familie die er ook altijd was. En een fijne sfeer op haar bureau. Het trefendst is haar aversie voor dingen die 'met de billen dicht' werden gesteld. Logisch ... als ik het nu zo zie: want 'benepen' of 'met de billen dicht' dat is geheel en al haar tegenpool ... José is in haar werk en als mens boven alles genereus.

Ze vindt een evenwicht tussen helder, structuur, ritme én dat alles in een zwierigheid. Er zit souplesse in en het komt als vanzelfsprekend. Hoe sreen haar gebouwen lijken ... ze getuigen in de eerste plaats van een enorme 'joie de vivre' ... allemaal. Ik merk op dat ze nog steeds haar deugnieten-ogen heeft ... en pretlichtjes. Enige plezante tegendraadsheid, vergeeflijk als bij een kwajongen, zit onder haar vel. Zo van zouden we durven? Zeker gaan we durven!

Bedankt voor alles, José!

Architectuur is leven en leven is architectuur

Als architectuurstudent mocht ik in 1995 een zomer komen meewerken aan de eerste wedstrijd van het Emiel-Braunplein. De gesprekken met Marie-José Van Hee, op de zolderkamer boven het bureau van Robbrecht en Daem. Stapels boeken en schetsen, overweldigend.

Tijdens de periodes van noeste arbeid, vooral het maken van maquettes, mocht ik logeren bij een aannemer van Marie-José Van Hee in een huis dat zij zelf had verbouwd met hem. Want architect zijn is een levenshouding. Dat leerde ik toen van haar.

Twintig jaar later, het boek *Autonomous Architecture*, een kadering van haar werk binnen een generatie van architecten die samen afstudeerden in 1974. Ik put hier enkele zaken uit, en ga er wat dieper op in.

Gerhard Richter schreef: 'Talk about painting, there's no point. By conveying a thing through the medium of language, you change it. You construct qualities that can be said, and you leave out the ones that can't be said but are always the most important.'

Ik denk dat Marie-José Van Hee dat ook vindt, ik doe toch een poging om enkele zaken in woorden te vatten.

Marie-José Van Hee is één van de weinige architecten die onze architectuurcultuur in Vlaanderen draagt, ik bedoel daarna gevormd heeft en vertegenwoordigt: een pionierende

Caroline Voet

Caroline Voet studeerde architectuur aan het Henry Van de Velde Instituut in Antwerpen, nadien aan de Architectural Association in Londen. Werkervaring deed Caroline op bij Christian Kieckens en Zaha Hadid. Haar architectuurpraktijk sinds 2005 is steeds gecombineerd met onderzoek en onderwijs (KU Leuven). Caroline runt het bureau Voet Architectuur. Zij was mederedacteur van het boek *Autonomous Architecture in Flanders* waarbij ze Marie-José Van Hee interviewde.

Cover van 'Autonomous Architecture in Flanders: The Early Works of Marie-José Van Hee, Christian Kieckens, Marc Dubois, Paul Robbrecht and Hilde Daem'. Editors: Lara Schrijver, Sofie De Caigny, Katrien Vandermarliere, Caroline Voet. Leuven: KU Leuven University Press, 2016.

Cover van 'The Daily Practice of Painting: Writings and Interviews 1962-1993' door Gerhard Richter, editor Hans Ulrich Obrist, London: Thames & Hudson, 1995.

1. Van Hee, Marie-José, *Beschouwingen omtrent tuinen in de middeleeuwen tot in de tijd van Lodewijk XIX*, Eindthesis Hoger Instituut Sint-Lucas Gent, 1973-1974.
2. Norberg-Schulz, Christian., *Existence, Space and Architecture* (London: 1971), p114.

praktijk. De architectuurcultuur in Vlaanderen was in de jaren '70 niet expliciet aanwezig. Er waren geen grote manifesten en het beleid plaatste architectuur op de achtergrond. Toch waren er uitgesproken visies, en een kennis van het bouwen, het kijken. Onder de radar, onderbelicht, maar wel degelijk daar: de praktijk, het zoeken naar architectonische vorm. Marie-José Van Hee studeerde af aan Sint-Lucas Gent in 1974, een opleiding die, toen nog meer dan nu, dicht bij de kunsten staat. Ateliers werden gedeeld, centraal de beeldentuin.

Er waren docenten als Juliaan Lampens en Jos Van Driesen. Een generatie die zichzelf niet theoretiseerde en geen label wilde toekennen. Veel wedstrijden voor publieke gebouwen, grote projecten in het buitenland, maar niet uitgevoerd. Hun stem werd niet ver uitgedragen en bleef in de Vlaamse klei. Pas nu wordt dit oeuvre van vooral woningen onder de aandacht gebracht, de zeggingskracht is ontegensprekelijk en niet te negeren als je architectuur in Vlaanderen wil beschouwen. Lampens die alles wat we aannemen van het gekende huis deconstrueert tot zijn essentie en weer opbouwt naar een nieuw uniek fundament waarbij elke handeling wordt geritualiseerd: samen eten, slapen, zijn. Zijn gebouwen zijn intensifiëringen van leven, krachtlijnen en momenten in het landschap.

Van Driesen ging in de leer in Duitsland bij landschapsarchitect Mattern, die vaak samenwerkte met Scharoun. In navolging van die leermeesters ontwerpt Driesen zijn woningen als een landschappelijke scenografie. Elke kamer is op een andere manier verbonden met de ommuurde tuin, patio, loggia of galerijen.

De grens tussen het binnen en het buiten is een gelaagde ruïneuze toestand die mag

overgenomen worden door de natuur. Zowel Lampens als Van Driessen schilderen, tekenen, schetsen.

Ze 'kijken' voortdurend. Ze scannen het landschap, het huis wordt een kleed dat het wonen, het zijn in zijn meest essentiële vorm, omhult. Ze kennen de menselijke maat, houden die soms opzettelijk intiem, op andere plekken wordt deze gemonumentaliseerd. Ruwe eerlijke materialen en de lichtwerking is essentieel.

Vlak voor het afstuderen van Marie-José Van Hee start ook Hoppenbrouwers als docent en later directeur van Sint-Lucas Brussel. Indrukwekkende lessen over het postmodernisme. Reflectie en voeding die smaakt naar meer. Maar zelfs Hoppenbrouwers zal het postmodernisme kaderen vanuit de mens in de natuur. Als hij een cultuurcentrum mag bouwen in Dilbeek, is daar de centrale haard van waaruit het gebouw zich naar het landschap plooit. Donkere plekken openen zich naar het licht, het materiaal is drager van dit veranderlijke spel. Zitplekken en wandelpaden langs perspectieven.

Als leraren waren ze streng, soms cryptisch, vragen werden beantwoord met vragen. Zoek het zelf maar uit. Uitdagen. Diegene die wil zoeken, gaat op pad. Van Hee raapt de handschoen op, gedreven, kwaad, vrouw. Ze sprak hier over 'het wroeten', 'de honger' naar architectuur en ruimtelijkheid. Het zit duidelijk in haar bloed, dat 'kijken', dat willen verkennen van het landschap en de relatie met de mens. Ze reist naar Italië, Frankrijk, het noorden.

Op Sint-Lucas maakt ze het eindwerk 'Beschouwingen omtrent tuinen in de middeleeuwen tot in de tijd van Lodewijk XIV', waarbij ze onderzoek doet naar 'het maken van tuinen'.¹ Ze kijkt naast de tuin zelf ook naar de bewoners die deze beleefden, en pro-

beert zo door te dringen tot een existentiële kerngedachte. Wat bezielt deze mensen om een tuin aan te leggen? Hoe gebruiken zij die? Wat zijn de rituelen, patronen en vormen? Wat zijn de begrenzingen en welke elementen zijn typerend?

Fragment uit: Pierre de Crescens, *Rustican ou Livre des profits champêtres, Jardin en ville* – enluminé par le Maître de Marguerite d'York, 1480, Flanders. Marie-José Van Hee, *Beschouwingen omtrent tuinen in de Middeleeuwen tot in de tijd van Lodewijk XIV*, Thesis, Hoger Instituut Sint-Lucas Gent, 1973-1974, p24.

Zo beschrijft ze kloostertuinen en het leven van de kartuizermonniken dat besloten ligt binnen de ruimte van het klooster, of dat de eerste tuinen bij kastelen kruidentuinen zijn nabij de woning van de slotvrouw, zodat zij er heilzame kruiden kan kweken. Ze analyseert de latere middeleeuwse tuinen als een plek waar schoonheid in het teken staat van een veelheid aan symbolieken maar vooral als een plek waar de adellijke heer en dame hun gasten op zodebanken van hout of steen ontvangen.

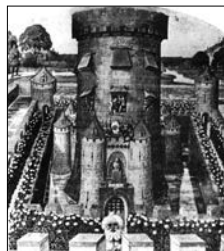
Van hieruit ontwikkelt ze de architectonische verschijningsvorm van huis en stad, als een evenwichtsoefening tussen een herinterpretatie van de geschiedenis en het anticiperen op nieuwe maatschappelijke vraagstukken. Van Hee werkt voor het NU en met DEZE materie, voor DEZE handeling, DIT zijn. Ze opereert vanuit een aardse materialiteit, iets als een zodebank, waarin existentiële vragen impliciet vervat zitten.

‘What then, must we demand from architectural space in order that man can still call himself human’, was de centrale vraag die Chis-

tian Norberg-Schulz in 1971 naar voor schoof.² Ruimte als een dimensie van het menselijke bestaan is wat het werk van Van Hee ademt.

Architectuur heeft volgens Norberg-Schulz een sterke verantwoordelijkheid: als een ambigue, complexe maar gestructureerde ruimte een verbeelding mogelijk maken; het bieden van een menselijke existentieel houvast. Architectuur kan daarbij niet vluchtig of mobiel zijn, maar is eerder traag: een stabiel systeem van plekken, die door hun traagheid de geschiedenis aan zich kunnen binden.

Traagheid is een sleutelbegrip voor het begrijpen van het werk van Marie-José Van Hee. Ze scheen niet zoals haar studiegenoten Paul Robbrecht en Christian Kieckens te geloven in architectuur gefundeerd op renaissancistische of barokke ontwerpsystemen. Hoewel ze vertrok vanuit eenzelfde zoektocht naar een begrip van historische voorbeelden, nam zij afstand van deze meer abstracte, ruimtelijke systematiek. Van Hee linkte ze aan een illusie van orde of van het fictieve. Ze zocht daarvoor naar een oorsprong die nog verder in de geschiedenis lag dan de barok.

Fragment uit: Guillaume de Lorris de *Jalousie – le Roman de la rose*, manuscrit Harley, 1490. Marie-José Van Hee, *Beschouwingen omtrent tuinen in de Middeleeuwen tot in de tijd van Lodewijk XIV*, Thesis, Hoger Instituut Sint-Lucas Gent, 1973-1974, p22.

Als ze in haar thesis verwees naar de labyrintvormige lijnen in de vloeren van de vroegmiddeleeuwse kathedralen van Chartres, Bayeux en Reims, deed zij dit niet zoals Venturi vanuit

3. Van Hee, Marie-José, *Beschouwingen omtrent tuinen in de middeleeuwen tot in de tijd van Lodewijk XIX*, Eindhoven Hoger Instituut Sint-Lucas Gent, 1973-1974, 17. Ze verwijst hierbij naar: Crisp, Sir Frank, *Mediaeval Gardens: "Flowery Medes" and other arrangements of Herbs, Flowers and Shrubs Grown in the Middle Ages, with Some Account of Tudor, Elizabethan and Stuart Gardens* (London: Hohn Lane the Bodley head Ltd, 1924, repr. New York, 1966)

4. Van Hee, Marie-José, *Beschouwingen omtrent tuinen in de middeleeuwen tot in de tijd van Lodewijk XIX*, Eindhoven Hoger Instituut Sint-Lucas Gent, 1973-1974, 18.

5. Van Hee verwijst naar Boccaccio Giovanni, *Decamerone* (uitgave: Amsterdam: L. J. Veen's uitgeverijmaatschappij, 1969).

het ruimtelijke patroon. Zij was eerder gefascineerd door de benadering van de hortocultuuralist Sir Frank Crisp die in het begin van de 20e eeuw de lijnen beschouwde als 'de symbolische weergave van de ingewikkelde plooiën van de zonden waardoor mensen omringd werden'.³ Het schetsen, aanvoelen. Haar eigen projecten groeien geleidelijk in de tijd vanuit lijnen, zoeken, schetsen, intensifiëren.

Wat dan met ordening? In haar thesis benadert Marie-José Van Hee de renaissance als een tijd vol overschrijdingen en de wens van de mens om de natuur beter te leren kennen door haar aan de illusie van orde te onderwerpen: symmetrie, verhoudingen en grootte als elementen

die voorwaarde zijn van schoonheid.⁴ Ze wil voorbij die illusie en keert terug naar Giovanni Boccaccio's veertiende-eeuwse *Decamerone*, waarin hij de voornaamste kastelen rond Florence beschreef vanuit het perspectief van verschillende personages.

Van Hee haalde dan bijvoorbeeld het punt aan waar de hoofdpersonages de pracht van de tuin aanschouwen na rust genomen te hebben in een loggia die uitkeek over het erf en geheel met klimop en de bloemen van het jaargetijde was begroeid.⁵

Orde ontstaat uit het levensritme, het licht op de verschillende momenten van de dag en de jaargetijden. Er is monumentaliteit, maar dan die van de handeling van het wonen zelf: de leefruimte als zaal met een grote centrale tafel. Daarrond wanden, raampartijen en galerijen met daarachter het buiten, de tuin. Ruimte is niet-eindig, er is geen eenduidige kamer met

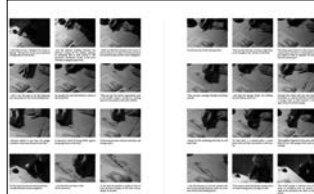
hoeken. Er is de zorgvuldig gepositioneerde deur, een haard, een trap. Licht komt op verschillende manieren van verschillende kanten.

Stills uit interviewopnames met Marie-José Van Hee.

KU Leuven Fragile studenten 14-15,

Studenten: Ghan Oudhuis, Willem Devos, Karel Sucaet, Fran Pieters, Docenten: Carl Bourgeois and Caroline Voet

Stills uit interviewopnames met Marie-José Van Hee.

KU Leuven Fragile studenten 14-15,

Studenten: Ghan Oudhuis, Willem Devos, Karel Sucaet, Fran Pieters, Docenten: Carl Bourgeois and Caroline Voet

Een kamer is zo een plek bedacht vanuit het samen zitten rond de theepot op de tafel.

Zoals filosoof Jacques De Visscher schrijft over de stichtende oervorm die de wooncultuur mogelijk maakt. De wooncultuur begint voor hem vanzelfsprekend in de vormgeving van het wonen, in het lijfelijk zelfbesef in en om en rond en met alle gebruiksvoorwerpen die hem, zoals zijn kleren, nuttig lijken. Hij denkt dan aan de samenhang die in het Frans zo duidelijk is: habitation, habits, habitude, habile en aan de latijnse bron habitare, habilitas, habitus.

De zoektocht naar de mens in het gebouwde is de zoektocht naar de handhaving van de mens in de natuur, is een zoektocht naar lijfelijkheid en ruimtelijkheid. In het oeuvre van Marie-José Van Hee vallen ze samen. Ze zijn één.

Beste Marie-José,

Mechthild
Stuhlmacher

Mechthild Stuhlmacher studeerde muziek en architectuur in Duitsland en Nederland. In 2001 richtte ze het bureau Korteknie Stuhlmacher architecten op in Rotterdam. Zij kwam in contact met Marie-José Van Hee n.a.v. een artikel over haar eigen woning, maar daar vertelt ze zelf meer over.

Het voelt als een eer, en een vraag die ik niet kan weigeren: iets schrijven over Marie-José van Hee en over de betekenis die haar werk heeft voor mij, als collega, bewonderaar en docent. Afgelopen februari mocht ik al spreken tijdens een rijk gevulde avond in een indrukwekkend groot en goed bezet auditorium in Gent. Omdat ik toen aan de hand van beelden vrij heb gesproken is deze korte tekst geen letterlijke weergave van hetgeen ik toen heb gezegd. Het opschrijven van gedachten is immers wezenlijk anders dan een spontaan uitgesproken eerbetoon.

Ik heb mijn appreciatie voor het werk van Marie-José al twee keer in geschreven en gepubliceerde woorden proberen vatten. Voor mij was het interessant de stukken ter voorbereiding van de avond in Gent te herlezen en er opnieuw over na te denken. Beide teksten waren gebaseerd op bezoeken aan een van haar huizen en beide teksten zijn in mijn ogen onveranderd actueel, net als haar werk zelf.

In 2000 bracht ik samen met mijn collega en vriend Christoph Grafe een denkwaardige middag door in haar huis in de Varkensstraat in Gent. Een verslag van deze eerste ontmoeting met Marie-José en haar werk verscheen onder de titel 'Wonen achter de derde gevel' in het tijdschrift OASE. Het nummer 55 was getiteld 'Huis en Tuin', de tekst is op oasejournal.nl makkelijk vindbaar en voor iedereen te

downloaden. Marie-José zelf had de titel van haar recent boek 'More home, more garden' daarom niet toepasselijker kunnen kiezen. Vele jaren later schreef ik samen met mijn collega en vriendin Eireen Schreurs een email-correspondentie naar aanleiding van een bezoek aan het huis dat Marie-José in Opwijk had gebouwd. De teksten werden gepubliceerd in het boek 'Autonomous Architecture', over het werk van 'generatie '74'.

De eerste tekst ging onder meer over de volledigheid van zintuigelijke indrukken die me toentertijd enorm verraste, en waar ik heel blij van werd. Ik kende het huis van een publicatie in Archis uit 1997 die (wellicht onbedoeld) het huis van een afstandelijke, sacrale verhevenheid en aura had voorzien. Dat lag ongetwijfeld aan de zwart-witfoto's en de tijdloze abstractie van de plattegronden, maar zeker ook aan eigen associaties en denkbelden. Wellicht was ikzelf destijds opzoek naar de sacraliteit van een woonhuis en was er toen kennelijk wat minder ruimte in mijn hoofd voor alledaagse banaliteit die in elk huis ook een plek moet vinden.

Het meest opmerkelijke aan mijn bezoek in het écht was de nonchalance waarmee deze kunstmatige aura werd gerelativeerd en tegelijkertijd bevestigd. De ruimtes zijn immers heel bevattelijk, concreet, robuust en duidelijk. Twee keer mocht ik aan Marie-José's gastvrije

tafel plaatsnemen, twee keer werd er voor me gekookt, eens in 2000, eens in 2020, twee keer dezelfde volledigheid, hetzelfde gevoel in een fijne, toegankelijke, normale ruimte te zitten die tevens veel meer was dan dat. Het licht, de verhoudingen, het ritme, de balken, de kleuren: de ruimte omspant vele eeuwen, van de schilderijen van Pieter de Hooch tot het hier en nu.

Het huis in Opwijk liet dezelfde aandacht zien, dezelfde associaties, middeleeuws licht en het vieren van het ambachtelijk kunnen van de betrokken meubelmakers en natuursteenbewerkers. Weer een tuin in het hart van het huis, zelfs meer dan een. Weer een zwiggende buitenkant die de inwendige uitbundigheid van het huis afschermt van de buitenwereld. Een prachtig huis, alleen zonder de magie van Gent. Misschien mocht hier te veel, is niet ieder idee tig keer afgewogen. Of misschien bestond de magie van de Varkensstraat uit de combinatie van architectuur en etensgeuren, en de gastvrijheid die ikzelf mocht ervaren. Huis en tuin kunnen niet zonder de bewoner.

Beide teksten beschrijven spontane indrukken. Ook al kijk ik met de ogen van een (bewonderende) collega raak ik in haar huizen de professionele afstand graag en snel kwijt. Natuurlijk zie ook ik de precisie, de ruimtelijkheid, de prachtige, kenmerkende kozijnen. Maar ze staan in een dusdanig vanzelfsprekende verhouding tot de ruimtes dat de architectenblik onmiddellijk naar de achtergrond verdwijnt en ik niet meer wil dan gewoon gaan zitten en blijven.

Wat is het dat haar werk voor mij zo blijvend voorbeeldig maakt? Wellicht kan ik deze vraag het beste beantwoorden met een nieuwe beschrijving van een derde huis dat ik een paar maanden geleden mocht bezoeken.

Afgelopen zomer brachten we op doorreis een bezoek aan Marie-José's huis in Frankrijk. Heel kort weliswaar, haastig bijna, en alleen

enkele uren van tevoren aangekondigd. We zoeken het adres in een volledig onspectaculair, boomloos straatje in een even onspectaculair dorpje met aaneengesloten tweelaagse bebouwing – een Franse versie van de Varkensstraat in Gent. Het is er heet en licht, en in plaats van met baksteen is met bleke zandsteen gebouwd, afgewisseld met afgebrokkeld pleisterwerk en typisch Franse gesloten luiken.

We betreden het huis via een lage smalle deur naast een oude winkelatalage die onverwachts uitkomt in een ruime voorkamer. Het is een oud huis met een complexe geschiedenis waar Marie-José de afgelopen 10 jaar steeds weer met vrienden, familie en medewerkers heeft opgeruimd, geklust, hard heeft gewerkt en geleefd. Zachte zandtinten, grote ruimtes, oermaterialen, balkenplafonds. Overal zijn stenen raamkaders, doorkijkjes van tuin naar patio en terug, een aarzelende boom; maar genoeg om binnen en buiten als één geheel te ervaren. Het huis is nog niet helemaal af, is amper gemeubileerd, veel voelt voorlopig, en de tuinen wachten nog op wat groen, wat water en wat tijd. Maar toch is hier alles écht, vol, stevig, warm en rijk. Een stille wereld waar aandacht is voor nuances, zachte geluiden, de bewegende zon. De transparant geweven linnen stoffen van vriendin Marie Mees hernemen de kleuren van hout en steen. Ze vervangen kastdeuren in meerdere kamers en hebben een ereplaats. De twee badkamers zijn helemaal doorontworpen en minutieus afgewerkt, de rest lijkt vrijwel onaangeraakt (wat zeker helemaal niet waar is), en ontspannen. Een paar oude stoelen, een houten tafel, een lege boekenkast. Een zware schouw, rode kastdeuren en felgekleurde tomaten op tafel. Alles in afwachting van het hier en nu. En van nieuwe gasten die later op de dag zullen arriveren.

We vinden een beschut plekje buiten, met wat schaduw. Krakend Frans brood. Een zoemende wasmachine midden in de keuken. Natuurlijk krijgen we wat te eten en een glas wijn, midden op zo'n Franse zomerdag. Dat hoort bij deze gastvrijheid en bij Marie-José. De huizen van Marie-José zijn zoals zij zelf. Gereserveerd. Spaarzaam innemend. Fel en ingehouden. Niets doet alsof. Ongenaakbaar, stevig, duidelijk, maar ook geïmproviseerd, spontaan, eigengereid, ruw. Ze is trots en bescheiden tegelijk, we lachen en roddelen een beetje. Het gesprek gaat over ambachtsmensen, vrienden, het eten. De tijd heeft haar werk gelijk gegeven. Het is lastig opstaan en vertrekken maar ons wacht nog een lange reis.

Met mijn in 20 jaar ongetwijfeld veranderde blik kijk ik naar dezelfde elementen, dezelfde ruimtes, en blijf hetzelfde gevoel houden ergens tussen eerbied, vertrouwdheid en comfort. In Gent net als op het Franse platteland. Door haar werk gesterkt durf ik de lessen van haar werk door te geven aan mijn studenten. Maar die op goede manier te formuleren is even lastig als deze tekst. Het voelt aan als platitudes uitspreken, open deuren intrappen. Maar kennelijk mag dat. Moet het misschien zelfs. Wellicht is dat het beste dat wij als architecten kunnen doen. Comfort bieden, gastvrij zijn, mensen verleiden te gaan zitten, te willen blijven. Door iets te maken wat verheven staat boven elke modegril waardoor we het na 20 jaar nog steeds willen zien. Daarvoor zijn lef nodig, bescheidenheid, rust en onafhankelijkheid. Marie-José combineert deze eigenschappen, als geen ander. Ik bewonder dat, vanuit het diepst van mijn hart.

En nu de lessen:

Make good spaces

altijd een allereerste vereiste!

Intensive care

doorgaan, soms tegen beter weten in!

Economy of means

woeker met de middelen!

Material, construction and space coincide

balken zijn architectuur!

Build for people!

en niet voor het beeld of de erkenning!

Accept imperfection!

en zorg dat je gebouwen met de tijd mooier worden!

Embrace context!

kijk naar je omgeving met belangstelling en empathie!

De Hooch's licht bestaat!

Veelzeggend zwijgen!

More home, more garden!

José, ...

Tania Vandenbussche en Els Claessens

Els Claessens studeerde af aan de KU Leuven en Tania Vandenbussche aan het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas Gent. Na hun studies hebben beiden een meesterlijke leerschool doorlopen bij Marie-José Van Hee architecten en bij Robbrecht en Daem architecten. De samenwerking tussen Els Claessens en Tania Vandenbussche start in 1997, wanneer ze het bureau ECTV architecten oprichtten.

In onze dagelijkse praktijk geven we kleine ode-tjes aan jou. Regelmatig zeggen we dat we de architectenstiel echt bij José geleerd hebben. Alle aspecten van de stiel, de fijne en de minder fijne:

- de tevredenheid een plan gevonden te hebben dat werkt en waar een mooie ruimte-lijkheid in zit
- de voldoening als de opdrachtgever hierin mee is
- en de niet aflatende ijver zover te geraken
- en zelf niet te snel tevreden te zijn
- maar ook de ergernissen over het alsmäär toenemend aantal regeltjes die soms toch wel het één en ander in de weg staan
- of ook wel eens de ontgoocheling om een verloren ontwerp

Alle aspecten van de stiel, het ontwerpen en ook het effectieve bouwen:

- de veelheid aan details en werfbezoeken om alles op de bedoelde manier tot uitvoering te brengen
- het uitpluizen van de techniciteit van de dingen om dan tot een eigen vormgeving ervan te komen

Mooie herinneringen hebben we bijvoorbeeld aan het tekenen van raamdetails, in staal of hout, of een combinatie van beide. Elke stijl en regel werd op grote schaal uitgetekend.

Onvermijdelijk komen er veel herinneringen naar boven. Herinneringen aan de middelen die je gebruikte om te ontwerpen: kalk, potlood en – onmisbaar – kneedgom en sigaret. Herinneringen aan de zolderkamer waar we werkten, in het begin nog op de tekentafel, en waar we tegen de avond goed doorrookt waren.

Maar onze herinneringen zijn intussen gedateerd en de architectenstiel geëvolueerd. Daarom bedachten we dat deze avond misschien wel het moment is om nieuwe herinneringen te maken en terug iets bij te leren. Onze ode daarom onder de vorm van vijf herinneringen en vijf bijhorende vragen.

Vraag en antwoord als een toevlucht, weg van de klassieke lezing. Als een nadenken ...

1. Het toilet

José, een van de eerste herinneringen die naar boven kwam, was die aan het boekje 'Lof der schaduw' van de Japanse schrijver Tanizaki dat we via jou hebben leren kennen. Het is een essay geschreven in 1933 met overpeinzingen over het verdwijnen van de schaduwen uit het Japanse interieur. Tanizaki zag met veel spijt hoe japanners de westerse levensstijl begonnen over te nemen met veel licht, grote ramen en witte muren en hij betreurt dat. Traditioneel houdt de japanner meer van patine en troebelheid. Hij vergelijkt bv. het drinken van soep uit een houten kom van zwart lakwerk met onze

bleke soepborden die hij barbaars vindt en waarin voor hem elk gevoel voor schoonheid ontbreekt. Die typische Japanse esthetiek vindt hij terug in het Japanse theater, in de keuken, maar vooral ook in het huis. En de tekst die indertijd de aanleiding was om over het boekje te praten gaat over de plaats van het toilet in het huis.

Hij schrijft daarover onder meer:

“Telkens wanneer men mij in een tempel in Nara of Kyoto een oud, nauwelijks verlicht en smetteloos toilet laat zien, ben ik onder de indruk van de voortreffelijke kwaliteit van de Japanse architectuur. De theekamer is meestal fraai, maar het Japanse toilet is werkelijk een plaats waar de geest rust kan vinden. Het staat altijd los van het hoofdgebouw, aan het eind van een gang, in een lichte begroeiing die ruikt naar bladeren en mos. Men krijgt een onbeschrijfelijk gevoel over zich als men, hurkend in het gedempte licht, zich laat koesteren door de zwakke gloed die terugkaatst van de schuifwand, en men zich verliest in gedachten of uitziet over de tuin.”

De romanschrijver Natsume vond zijn ochtendwandelingen naar het toilet één groot plezier. ‘Een fysiologische verrukking,’ zei hij altijd. Ongetwijfeld is er geen plaats te bedenken waar dit plezier zo genoten kan worden als in een Japans toilet: omgeven door rustgevend wanden van mooi gevlamd hout ziet men uit op een blauwe hemel en groen gebladerte.

En we herinneren ons het moment toen je, bij het ontwerp van je eigen woning, plots de keuze maakte om het toilet niet in maar buiten de woning te plaatsen. Op een strategische plaats die ook de overgang maakt tussen de 2 sferen in de tuin, de tuin die aansluit op het huis en de tuin die verborgen ligt achter de muur. En de plaats van dat toilet riep bij ons twee vragen op: een eerste waar misschien een

kort antwoord op is, is de vraag of je andere bouwheren ooit hebt kunnen overtuigen om ook hun toilet buiten het huis te voorzien. En een tweede vraag, omdat we weten hoe belangrijk de natuur en de tuin zijn voor jou, is hoe belangrijk je het vindt dat in de tuin niet alles vanaf de eerste blik wordt onthuld.

2. De doorsnede

José, om tot een ontwerp te komen werd veel gekrast, geveegd en gegomd. De kalkjes, waarvoor je moest rechtstaan om eraan te kunnen, werden meestal maar 1 per 1 genomen hoewel er veel nodig zijn om tot een plan te komen dat jou iets lijkt.

Bij onze herinnering werkte je steeds op plan. Naast de plannen verschenen er dan kleine scherpe perspectieffjes met korte vluchtpunten. De snede leek toen niet erg aanwezig. Voor je eerste tentoonstelling en publicatie in deSingel was je niet meteen geneigd om snedes op te nemen. In de idee van ‘je moet niet alles meteen tonen’. Nochtans toont de snede veel van de ruimtelijkheid die schuilt in je ontwerpen.

Wat betekent een doorsnede voor jou in het ontwerpproces?

3. Nooit af

José, één van de eerste werfvergaderingen waar ik als stagiair mee naartoe mocht, was die van de woning van je broer in Deinze. De ruwbouw was al behoorlijk gevorderd, er waren al gesprekken met de schrijnwerker voor het maken van de ramen.

Nauwelijks een werf gezien hebbende, kwamen er bij mij vele vragen naar boven. Zo ook wat het relatief verse metselwerk in de grond op de kop van de woning was. De vraag schepte een lange stilte en werd dan uiteindelijk door je schoonzus beantwoord: ‘het zijn de funderingen van ons vorig huis’.

Ik denk dat iedereen weet dat je niet snel tevreden bent en dat je blijft zoeken tot je voelt dat het ontwerp klopt, en de woning van je broer toont dat dat niet stopt als de bouwaanvraag is ingediend of zelfs als de werf gestart is. We vermoeden dat dat niet de enige keer is dat je in een gevorderd stadium nog iets wijzigde.

Wat is het verste dat je ooit ging of wat is de grootste en laatste verandering die je ooit doorvoerde?

4. Raamdetaïls

José, we hadden het daarnet reeds over ramen en de vele tekeningen die we daarvan maakten. Elk raam, elke stijl, elke aansluiting werd op grote schaal gedetailleerd met een aanzicht en een verticale en een horizontale snede. De ramen werden in hun essentie herdacht. Pivoterende ramen in het bijzonder waren mooi, met een T-blokje dat van kant wisselde, eens tot het vaste kader behorend en eens tot het bewegende kader. Het T-blokje zorgde voor een doorlopende deklath in aanzicht waarin ook het scharnier verwerkt zat. Houten raamprofielen waren zo slank mogelijk, een breedte van 6cm was courant, de profielen hadden scherpe randen. Stalen ramen werden samengesteld uit T- en L-profielen. De ramen zijn erg beeldbepalend voor jouw architectuur. Tegenwoordig moeten we het steeds vaker doen met standaard houten profielen die minstens 8cm breed zijn en met afgeronde en afgeschuinde randen. En de stalen raamkaders zijn thermisch onderbroken of worden vervangen door aluminium wat ze ook weer een stuk zwaarder maakt. Luchtdichtheid stelt alsmaar hogere eisen, waardoor de sluitingen niet meer low tech kunnen worden bedacht en gemaakt. Hoe ga je om met het steeds moeilijker te ontwijken gestandaardiseerd en geoptimaliseerd raamprofiel?

5. Thermische isolatie

José, de eerste huizen die we zelf bouwden waren niet geïsoleerd. We hadden dat van jou zo geleerd. Je bouwde met dikke muren en met gezonde materialen. Muren waren massief gemetst in een isolerende baksteen. Pleisterlaag binnen en pleisterlaag buiten. Een muur was uit één stuk en daarmee uit. Geen piepschuim langs binnen, buiten of tussenin. Een huis moest kunnen ademen. Een goedgeplaatste kleerkast was voor jou net zo goed isolatie, ook al lukte dat niet altijd even goed in de K-waarde berekening. En de voorbije 20 jaar is de regelgeving op dat gebied in hoog tempo veranderd. Een huis mag niet meer ademen maar moet luchtdicht zijn. En het moet zo dik mogelijk geïsoleerd worden. Houten ramen zijn niet de best isolerende, aluminium of PVC scoren vaak beter. Ik denk dat we hierover een heel lang gesprek kunnen hebben en we weten dat je daar een zeer uitgesproken mening over hebt, maar eigenlijk zijn we vooral erg benieuwd naar hoe jouw architectuur er nu zou uitzien mocht er vandaag geen regelgeving in die zin meer zijn. Wat is eigenlijk het eerste dat zou veranderen in je manier van bouwen mocht er plots geen EPB-regelgeving meer zijn?

Woning Van Hee, Gent, © David Grandorge

Waarom ik van de architectuur van Marie-José Van Hee hou

Michel
Devos

Bouwheer

Haar architectuur roept nooit, maar fluistert. Ze weerkaatst niet maar is stil. Ze is ruimtelijk en staat ter beschikking. Voor een veelvoudige invulling. Om voluit te leven.

Ze opent zich gedoseerd en beheerst naar de omgeving. Ze neemt het licht tot zich, soms royaal soms subtiel. Haar architectuur blijft een dagelijkse uitnodiging om van het leven te genieten. In rust en ruimtelijkheid. In tijdloosheid.

Haar ontwerpen groeien letterlijk vanuit de omgeving, de grond, het perceel. Zo krijgen ze een natuurlijke vanzelfsprekende invulling. Haar schetsen met het vette potlood evolueren intuïtief, gevoelsmatig. Ze rijpen ... Haar gebouwen respecteren de context en ademen discreet in hun omgeving.

Maar haar meest unieke dimensie schuilt in de heerlijke en uitzonderlijke combinatie van een pure vormgeving met warmte. Terwijl hedendaagse architectuur meestal koud en hard aanvoelt, hanteert zij zuiderse warmte. Eerlijke en natuurlijke materialen die uitnodigen tot gezond wonen en royaal leven. Zonder enige vorm van ruis. Zonder overbodige zaken. Essentie en schoonheid ten dienste van de bewoners.

Sarah
Poot

Coulissen

Praten (of schrijven) over *Onuitgesproken* is uiteraard moeilijk. Het gevaar bestaat dat de inhoud zou demystifiëren. Maar het onderwerp blijft wel intrigeren. Architectuur gaat naast pragmatiek ook over poëzie en schoonheid. Termen die in de opleiding Architectuur nooit worden uitgesproken. Wanneer we de studie architectuur aanvangen, kennen we enkel *mooi* en *lelijk*. Tijdens opleiding leer je vervolgens wat *goede* en *slechte* architectuur is. Eens in de praktijk komt het begrip terug ter sprake omdat bouwheren op die manier praten over hun project. Ze willen immers een *mooi* gebouw.

Schoonheid was een ook een lange tijd in de architectuurliteratuur een taboe. Het ging de laatste jaren over de verheerlijking van het theoretisch kader en vertaling van een concept in ontwerpen. Architectuur moest slim, referentieel en pragmatisch zijn. Vandaag is schoonheid mede door de beeldcultuur opnieuw belangrijk. Hoewel het vaak betekenisloze beelden betreft. Achter een mooi beeld schuilt echter niet altijd goede architectuur. Goede architectuur heeft wel steeds schoonheid in zich.

Maar wat is schoonheid?

Kant schreef: *'Schoon is wat ons zonder belang bevalt.'* *'schoonheid is altijd afhankelijk van de ervaring.'*

Maar schoonheid moet ook gemaakt worden:

Arendt schreef: *'Architectuur maakt cultuur. Meest belangrijke en elementaire kwaliteit van cultuur is hun blijvende kracht door de eeuwen heen de lezer of kijker te begeisteren, niet slechts door hun gebruikswaarde maar juist door hun vorm en verschijsning.'*

Bij Poot is schoonheid nooit een streven an sich, niet het hoofd-doel, wel een factor die altijd speelt, die latent aanwezig is. Het bevindt zich als het ware in de coulissen.

Sarah Poot maakt alledaagse architectuur, waarin we thuis-komen. Rationeel maar ook onbevangen.

Concepten en verwijzingen bevinden zich tussen de lijnen, zijn niet compulsief.

Architectuur moet nooit letterlijk zijn. Kwaliteit wordt gevormd in de coulissen. Onuitgesproken. Subtiel. De lezing gaat dieper in op de betekenissen achter het beeld, achter de afgewerkte foto. Waar ontstaat schoonheid?

Sarah Poot runt sedert 2014 het bureau POOT architectuur. Het bureau bestaat uit een zevenkoppig team, waarbij elk teamlid zijn eigen kwaliteiten heeft binnen het functioneren van het bureau: scenografie, stedenbouw en stadsontwerp, participatiecoördinatie, interieurarchitectuur ... In de korte tijdspanne van zes jaar groeit het bureau sterk uit en wordt meermaals laureaat. In 2020 gaat het snel en bereiken heel wat projecten de sociale media en de pers en treedt het bureau internationaal naar buiten.

Het project Sint-Jans Gasthuis uit Lo-Reninge werd opgenomen in het Jaarboek Architectuur 2020.

Sarah studeerde architectuur aan het Henry Van de Velde Instituut Antwerpen en liep nadien stage bij architect Joachim Walgrave. Na twee jaar ervaring bij Huiswerk architecten werkte Sarah gedurende acht jaar samen met Luc Roegiers. Sinds 2019 is zij vast lid van Gecoro Mortsel en doceert Sarah aan de faculteit architectuur van de KU Leuven – Campus Sint-Lucas Gent.

Naar aanleiding van de lezing ben ik gaan kijken op welke manier het begrip schoonheid in de verschillende projecten sluipt. Soms zit het in het alledaagse, soms in een persoonlijke connotatie, in lichtinval, in kleurencombinatie, in de poëzie van het plan ...

In een ontwerpproces is het eerste idee meestal lelijk. Pas bij het kneden, bijschaven en materialiseren, komt schoonheid. Schoonheid is maakbaar. Begrippen die daarbij terugkomend aanwezig zijn in ons werk:

ORIËNTATIE bepaalt de lichtinval, en is daarom steeds één van de meest sturende factoren in een ontwerp. Elk project ondergaat in de ontwerpfase een lichtstudie.

We zien de poëzie van een zuivere, door-dachte STRUCTUUR. De keuze voor een structureel principe kan an sich een rijkheid betekenen. Ook in een gebouw dat voornamelijk functioneel wil zijn.

Niet zelden worden in onze ontwerpen vierkante meters opgeofferd voor extra HOOGTE. Enerzijds geeft het verhevenheid en grandeur, waardoor de ruimte krachtiger wordt tegenover de maat van de gebruiker. Anderzijds genereert het ruimtelijkheid en onderlinge, vaak onverwachte, relaties in een gebouw.

ELEGANTIE is een terugkerende parameter in ons werk. Dit hoeft niet louter over verfijning te gaan. Ook een robuust element heeft de potentie om elegant te zijn. Misschien speelt hierin wel een vrouwelijke factor. Architectuur is (beeld)bepalend in de maatschappij. Het is bijgevolg belangrijk dat ze zowel door mannen als door vrouwen wordt gevormd.

Een voorwaarde voor schoonheid is TIJD-LOOSHEID. Een onuitgesproken, onvatbare term die betekent dat we willen loskomen van een stijl. Van betekenisloze gestalten.

Schoonheid vinden in het gewone, het DAGDAGELIJKSE. Het is poëtisch. We trachten op zoek te gaan naar alledaagse elementen die we binnen het specifieke interpreteren.

ORIËNTATIE
Woning Flora, © Koen Broos

STRUCTUUR
Project Noorder, © Pieter Geerts

HOOGTE
Woning Ferdinand, © Pieter Geerts

ELEGANTIE
Project Van Waelwijck, © Poot Architectuur

TIJDLOOSHEID
Woning Filomena, © Pieter Geerts

DAGDAGELIJKE
Woning Vinken, © Pieter Geerts

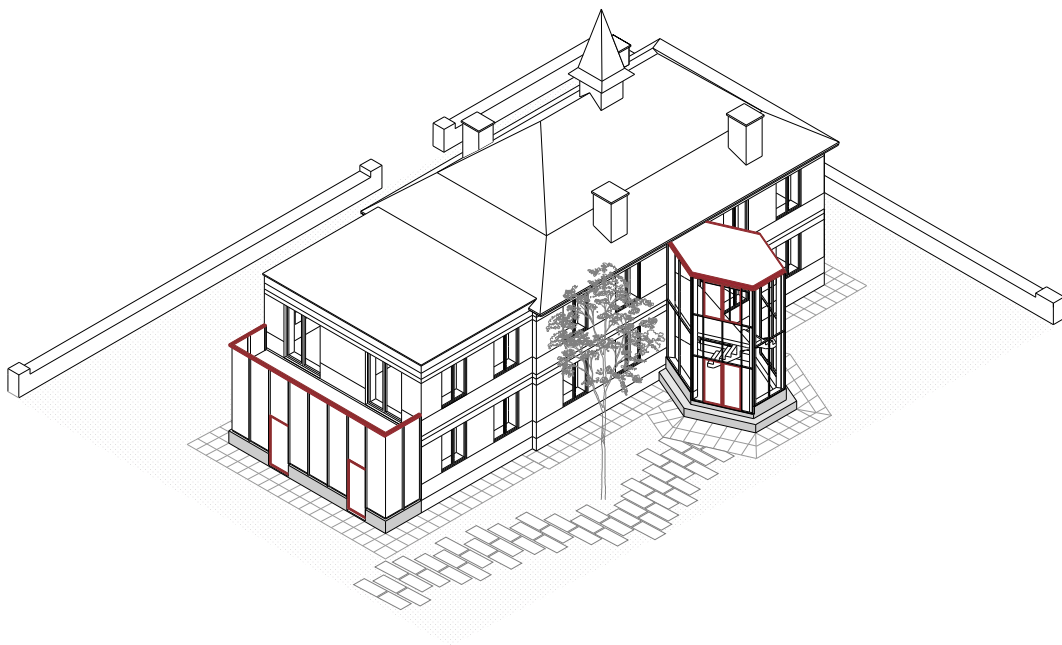
PROJECT

Sint-Jans Gasthuis

Lo Reninge

Dit project omvat een kleine ingreep met een groots resultaat. Zowel architecturaal als inhoudelijk: de kwaliteit en rijkdom die we hier konden geven aan de verbouwing van een OCMW-gebouw, geeft grote voldoening. Een opdrachtgever met visie en geloof is daarbij onmisbaar.

De overmaatse traphal, een elegant volume met een grote maat en een sierlijke trap neemt in dit ontwerp vele functies op: het brengt licht tot in het huis, neemt zowel binnen als buiten de rol op van ontmoetingsruimte, en geeft het forse huis cachet en schoonheid.

Graux
&
Baeyens
Architecten

Tekst door Hera Van Sande,
gebaseerd op de lezing

Architecture in search of questions

GBA is actief op het gebied van hedendaagse architectuur, interieur- en productontwerp en heeft sedert 2005 een uitgesproken architectonische visie ontwikkeld. Het is fijn om nu even stil te staan in een moment van zelfreflectie. Vijftien jaar geleden zijn we gestart met z'n twee, op een kamertje als kantoor. Sindsdien zijn we stelselmatig gegroeid tot een bureau van een 8-tal personen. Na een tijdje bleek dat we te klein behuist waren, aangezien ons ontwerpproces gepaard gaat met een enorme productie aan maquettes en schetsen. Intussen verbouwen we een verlaten loods in Sint-Amandsberg voor de helft tot een nieuw kantoor en voor de helft tot buitenruimte. Dit schept een nieuw kader voor ons werk.

GBA streeft ernaar ideeën te creëren die resulteren in één helder concept dat ontstaat door continue vraagstelling en productie. De titel *Architecture in search of questions* slaat op het feit dat we bij de aanvang van een project in essentie de juiste vragen willen stellen alvorens we

Twee architectenbureaus, Graux & Baeyens Architecten en Architectuurstudio Tim Rogge, presenteren hun werk binnen de reeks *Jonge Architecten aan het woord*. Hoewel beiden hun eigen verhaal schrijven, zetten ze in op een sterke dialoog met de context en met de randvoorwaarden en vertonen een bijzondere affiniteit met materialen en texturen. Hun werk getuigt van een bedacht en doordacht maken van ruimte. Zij brengen hun werk in het licht van het trachten grijpen van het onmeetbare, het fragiele, het magische in hun architectuur.

Graux & Baeyens Architecten werd opgericht in 2005 door Koen Baeyens en Basile Graux. De praktijk is actief op het gebied van hedendaagse architectuur, interieur- en productontwerp en heeft de afgelopen 15 jaar een uitgesproken architectonische visie ontwikkeld. Bij de aanvang van een project wordt onderzocht elke vragen de juiste zijn afhankelijk van context en situatie. Dit proces leidt tot het specifieke DNA van elk project.

Verbouwing nieuwe kantoorruimte in Sint-Amandsberg

© GBA

aan het project beginnen. We kunnen hier op voorhand lang over praten, over wat we willen doen en wat het project nodig heeft. Eenmaal we de juiste vragen hebben gesteld, kunnen we op zoek naar het juiste antwoord voor een bepaalde situatie. Elk project hierdoor is heel divers, gebaseerd op het DNA ervan. Dat ontstaat vanuit de dialoog tussen ons. Het feit dat iedere context heel verschillend is, kan bij ons niet leiden tot een generische aanpak of signatuur. Onze signatuur zit in onze manier van denken en dat resulteert iedere keer in een andere oplossing.

Vanaf het begin kozen we resoluut voor een totaalaanpak: van stedenbouwkundige schaal tot aan het interieur en de details. We proberen in elke opdracht de juiste vragen te destilleren en te beantwoorden met een duidelijke visie en voorstel. De ontwerplogica vertrekt vanuit synergie. De verschillende functies moeten elkaar versterken en omarmen. Relaties opbouwen met de omgeving of er soms voor afschermen. De juiste lichtinval, ruimtelijkheid en functionaliteit zijn de toetssteen van elk ontwerp.

Deze aanpak resulteert in een soms atypische plattegrond en structuur, verrassend maar altijd met sterk samenhangende, herkenbare en functionele ruimtelijkheid, tegenstrijdige functies, strikte stedenbouwkundige voorschriften, integratie van historisch waardevolle activa en budget.

Deze projecten leggen de nadruk op contextuele interventies die op een gevoelige manier omgaan met het omringende landschap en zo de identiteit van een plek kunnen versterken. Soms gaat het over een samenspel van bestaande ruimtes die herbedacht worden, soms gaat het over hedendaagse herinterpretaties van vernaculaire vormen. De context ligt steeds aan de basis.

Ons speelveld is Vlaanderen. Wat ons opvalt is de verscheidenheid aan korrel. En binnen die rurale of stedelijke korrel boeien ons nog het meest de vreemde of bijzondere percelen; percelen met een hoek af, waarbij je een meerwaarde kan creëren tijdens het ontwerpen. Soms een ingesloten situatie, een te zwaar programma, slechte oriëntatie... dat is wat onze creativiteit prikkelt. Het Vlaamse landschap, we zijn er allemaal mee vertrouwd, maar het is ook belangrijk om te beseffen dat het EPB-stelsel en de stedenbouwkundige regelgeving onze ontwerpen sturen. De context van bouwen in een verzadigd Vlaanderen inspireert GBA om een eigen architectonische taal te creëren, die met een schijnbare eenvoud antwoorden geeft op de hedendaagse stedelijke complexiteit.

Op de volgende pagina een aantal projecten ter illustratie.

HOUSE VDV Destelbergen, 2011

Dit project kende veel randvoorwaarden. Er waren strenge stedenbouwkundige voorschriften (één bouwlaag met hellend dak, dakkapel noch uitbreidingen toegestaan ...). De kritische bouwheer wenste alle leeffuncties gescheiden, maar toch met elkaar verbonden. Al heel vroeg in ontwerpproces werden we sterk beperkt in onze ontwerpvrijheden. We zijn gestart met het omarmen van het hellend dak met een uitgebreid ontwerpend onderzoek. Het ontwerp resulteerde in een driedeling van de volumes door twee splitsingen in te voeren. Hierdoor ontstonden twee identieke gevels, die langs voor- en achterzijde een compleet andere relatie hadden. Belangrijk ook was het feit om een helder en leesbaar plan te maken dat het antwoord op de vragen helder formuleerde.

© Filip Dujardin

HOUSE L-C Anzegem, 2013–2017

Een perceel op de grens tussen lintbebouwing en vrijstaande bebouwing, een smal perceel dat niemand wou. Ons boeide vooral hoe we een antwoord konden bieden op de context. De gevel van de lintbebouwing trekken we verder om de hoek en maakt de overgang door een steeg te creëren. Het grondplan wordt uitgepuurd naar een helder, leesbaar concept dat vragen beantwoordt: een enfilade van kamers met relaties binnen-buiten, maar vooral ook binnendoorzichten en interne relaties.

© Jeroen Verrecht

HOUSE C-VL De Haan, 2014–2017

Voor een bestaande woning doorheen de tijd meermaals verbouwd, maakten we een analyse van het keer op keer verbouwde plan: hoe tegemoet komen aan het nieuwe programma? Uiteindelijk konden we de ruimte herlezen door het bestaande grondplan terug te brengen tot anderhalf vierkant en dit vervolgens te spiegelen tot 3 identieke vierkanten. Deze 3 vierkanten worden elk door een structureel kruis ondervangen.

© Jeroen Verrecht

HOUSE N-DP Mechelen, 2017–2019

Dit project betreft een vrijstaande villa, gelegen aan een dijk met prachtig zicht over het water. We werkten met clair-obscur om licht binnen te trekken in een moeilijk georiënteerde woning. Het interieur ontplooit zich langsheen de boeiende vista's.

© Filip Dujardin

PROJECT

Verbouwing en uitbreiding Huis BS

Dikkelvenne

De site is gelegen in een vallei op de kruising van een aantal kleine kronkelende straatjes. Het gebied kenmerkt zich door rijtjeshuizen aan de oostzijde, aan de zuidzijde grenst het aan de alluviale vlakte van de Schelde en in het westen kijkt men op naar de uitgestrekte oude boomgaard. Deze boerderij, opgenomen op de inventaris van onroerend erfgoed, bleef drie generaties lang in handen van dezelfde familie voordat het leeg kwam te staan. Het bestaat uit een cluster van drie volumes (woning, stallen en broodhuis) met een centraal plein dat uitzicht biedt op de gevels van de rijtjeshuizen.

Deze baksteenvolumes met zadeldak zijn qua materiaalgebruik, vorm en typologie zeer specifiek voor het gebied, maar variëren op een zeer boeiende manier in grootte en indeling. De buitengewoon interessante verscheidenheid aan sferen, stedenbouwkundige korrel, uitzichten en topologie vormen het uitgangspunt voor deze opdracht.

Het ontwerp is verder gebaseerd op dit cluster door twee extra volumes te voorzien van een zadeldak. We beperken de interventies binnen de bestaande volumes tot een minimum door enkele openingen te voorzien waar deze strikt noodzakelijk zijn voor circulatiedoeleinden.

Aan de westzijde van het hoofdvolume zijn twee symmetrische vleugels toegevoegd. De twee nieuwbouwvleugels zijn gedraaid ten opzichte van de bestaande woning en creëren zo een patio met een gesloten karakter. Door de twee volumes niet aan te raken ontstaat op eenvoudige wijze een doorgang naar de tuin en blijven de volumes visueel sterk van elkaar gescheiden, wat het clusterprincipe versterkt.

Tim
Rogge

Streven naar een dosis magie

Tim Rogge maakt architectuur op maat van de mens, op maat van de bewoner. Elk project is telkens anders en beantwoordt aan de specifieke noden van de bouwheer. Een pak op maat. De rode draad is helderheid, openheid, lichtinval, frisse kleuren en rustgevende, evenwichtige composities.

Elk project zoekt naar een ruimtelijke strategie die in zijn doordachte eenvoud ruimtelijk alles oplost. De graad van detail en verfijning is trefzeker en komt in elk project terug. De projecten zijn bijzonder tactiel en op maat van het meubel uitgewerkt. Zowel de architectuur, de interieurarchitectuur als het meubel worden op dezelfde wijze behandeld. Dit leidt tot een enorme coherentie en harmonie binnen elk project.

Het métier à fond in zijn ambachtelijkheid.

Als bureau vertrekken we niet vanuit een theorie, maar eerder vanuit een streven naar een dosis magie. We zijn geboeid door archetypes, helderheid, droombeelden, zintuiglijke ervaringen, herinneringen, licht en donker, ritmiek, tactiliteit ...

Ontwerpen voor ons betekent een continue zoektocht: zoeken naar een balans tussen programma, budget, beperkingen, randvoorwaarden, bestaande context en vooral, *het individu*. We vertrekken vanuit de mens: de menselijke maat als basis voor het ontwerp. Wat ons mateloos intrigeert is het creëren van ruimtes voor de gebruiker: onverwachte plekken, vrije ruimte, vrije invulling.

Hoe meer beperkingen, hoe meer compromissen er dienen gesloten te worden. Wanneer dit het geval is, moeten we creatiever zijn en leidt dit vaak tot betere resultaten. Dit onderzoek leidt tot een diversiteit aan bouwwerken. Elk een wereld op zich, waarin het welzijn van de bewoner of gebruiker centraal staat. Binnen en buiten staan onlosmakelijk verbonden met elkaar. Het onderzoek *an sich*.

Twee architectenbureaus, Graux & Baeyens Architecten en Architectuurstudio Tim Rogge, presenteren hun werk binnen de reeks *Jonge Architecten aan het woord*. Hoewel beiden hun eigen verhaal schrijven, zetten ze in op een sterke dialoog met de context en met de randvoorwaarden en vertonen een bijzondere affiniteit met materialen en texturen. Hun werk getuigt van een bedacht en doordacht maken van ruimte. Zij brengen hun werk in het licht van het trachten grijpen van het onmeetbare, het fragiele, het magische in hun architectuur.

Tim Rogge is een Belgisch interieurarchitect. Hij studeerde meubeldesign aan de Lessius hogeschool in Mechelen en interieurarchitectuur aan de Hogent. Hij is al een tijdje zelfstandig, maar runt Tim Rogge Architectuurstudio sedert 2014 onder deze benaming. Tim Rogge maakt architectuur op maat van de mens, op maat van de bewoner en streeft hierbij naar een dosis magie.

We hechten veel belang aan de weg om tot een resultaat te komen. Voor ons is het ontwerpend onderzoek even belangrijk als het resultaat (waar al te vaak op gefocust wordt).

Het *onderzoeksveld* is een speelveld waarin we testen en continu verfijnen. De start van een onderzoek naar variatie op hetzelfde thema...

Onderzoek dakstructuur, © Tim Rogge

Het is een onderzoek waarin fouten worden toegelaten, wat soms tot een verrassend resultaat kan leiden. Het *durven* in de ontwerpfase is onlosmakelijk gekoppeld aan een uitgepuurd resultaat.

Kleuronderzoek, © Tim Rogge

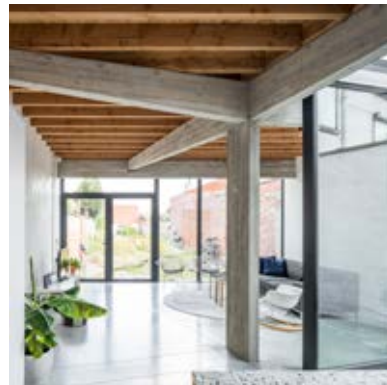
Als bureau zijn we veelal betrokken bij renovatieprojecten. Dit gaat van beperkte ingrepen tot drastische bewegingen. Bestaande gebouwen, rijwoningen of schakelwoningen in stedelijke omgeving. Een bewuste keuze van het bureau.

Een bijdrage tot het in standhouden van restructies, open plekken, de laatste stukjes onbebouwde grond....

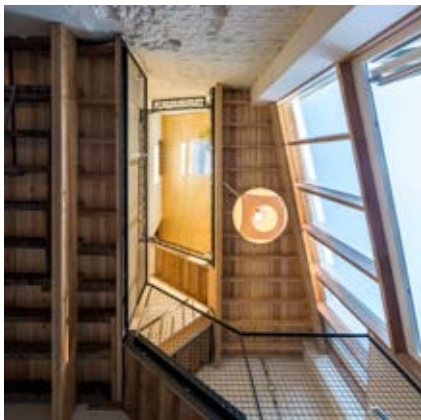
Maquette © Tim Rogge

Stedelijk wonen duwt richting compact wonen. Deze compacte woonvorm vraagt dan ook de nodige ingrepen om een kleine woning groots te laten aanvoelen. Wat direct ook één van de terugkomende vraagstellingen beantwoordt: *een ruimtelijk gevoel creëren*.

Interieur Wezenstraat © Luc Roymans

De beperkte buitenruimte compenseren door de woning te voorzien van doorzichten, inpandige terrassen, patio's, vides... om licht verticaal en horizontaal te laten binnenstromen.

Interieur Florist – © Luc Roymans

Toegegeven, sommige stijlelementen keren vaak terug in onze ontwerpen. Het gebruik van ruimte en magnitude. Het spel tussen volumes en doorzichten. Vaak krijgen we de vraag om een exacte copy te maken van een gerealiseerd project. Dit doen wij niet, daar elk project anders moet zijn.

Een opdracht start met een verkennend, gesprek waarbij we de potentiële bouwheer toetsen en onderwerpen aan bepaalde vraagstellingen.

Onze selectie van projecten is niet zozeer gebaseerd op de financiële draagkracht van het project, maar eerder op het individu en de benadering. Uiteraard hebben we middelen nodig op zaken te kunnen realiseren, maar meer nog hebben we een bouwheer nodig die meerwaarde zoekt...

Om de identiteit van een project en het individu te garanderen werken wij voor onze projecten, bijvoorbeeld, nooit samen met een algemene

aanneming maar met meerdere kleine, lokale, aannemers.

Dit verleent ons de mogelijkheid alle deel-aspecten van het gebouw tot in detail te kunnen benaderen opdat het gewenste resultaat kan worden bereikt.

Alhoewel dit onze job moeilijker en intensiever maakt, levert dit des te meer een bevredigend resultaat. De complexiteit van bouwen boeit ons mateloos.

PROJECT

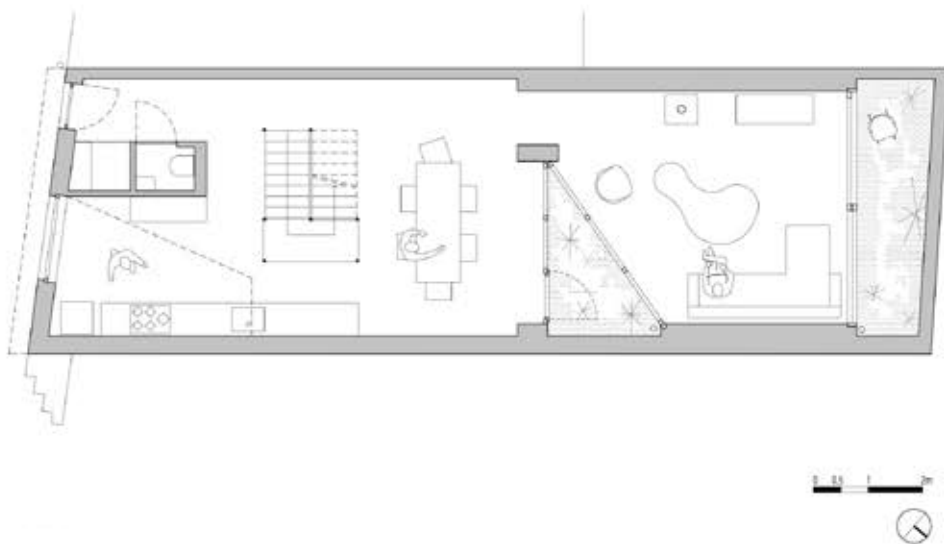
Pieter Colpaertsteeg

Gent

De opdracht bestond erin een oud arbeidershuis met gesloten karakter te hervormen tot een lichtrijke woning. Een uitbreiding en inrichting binnen dezelfde footprint maar met een volledig andere boeiende ruimtelijke benadering dan die van de bestaande woning.

Dit project zoekt de perfecte balans tussen comfort (maxi) en beperkingen (mini). De nieuwe, centraal geplaatste, stalen trap doorprijkt de bestaande vloerplaten waardoor horizontale alsook verticale verbindingen, op speelse manier, worden gecreëerd. Compressie en decompressie van binnen- en buitenruimte met een vloeiende overgang licht en groen in de woning als resultaat.

De bewoner wordt onttrokken aan het typische gevoel van een rijwoning: het is geen rijwoning met tunnelzicht, maar één met verschillende ruimtes die open in verbinding staan, zowel tussen de binnenruimtes onderling als tussen binnen- en buitenruimte. Het vormt een baken van rust binnenin een stedelijke kern op maat van de bewoner.

Steven
Schenk
&
Daisuke
Hattori

Meaning

Schenk Hattori is a Belgian Japanese office that despite facing obvious cultural differences, rather focusses on the relationship and act between architecture itself and the recipient. It is questioning in which way an object can be perceived in its active role itself.

The theme of the following considerations is led by a question that appears to us as essential: What is the relationship between the way forms manifest themselves in front and inside of us?

How things appear to us is certainly colored by an ingredient of mystery. Whether something is really horizontal or only almost, whether the difference of an angle of 3 degrees is perceivable or not, whether a moving line is seen as an overall straight direction or multi-directional, whether the color of light differs in regard to the circumstances of materials and space. These examples are actually substantially altering the effect of a building although interestingly enough, not always visible in plans and even photographs, two of the common representative media of architecture.

In analogy, the spherical object we call earth eventually appears to us as merely flat. A forest is a paradox between an unlimited space that does have simultaneously a precise interior due to the frequency and density of its trees. In that sense nature has an approximative character, and our perceptive abilities have a specific relationship towards its understanding and sense-making of a place.

In this regard, the difference between how a building actually is, how it appears in front of us and how it is echoing inside of us, plays an important role for its meaning. There is no doubt that in our confrontation with our surroundings, every form, and thus every building, makes a certain impression with a whole range of moods to us. As this is generally and broadly accepted, the way form is judged and described by most historians and theoreticians, and the way methodologically architecture is embedded into scientific literature, is often very anatomical as architecture is vastly discussed focusing on its physical properties.

Twee jonge architectenbureaus die werken vanuit Vlaanderen en Japan onderzoeken het onuitgesprokene in de kruisbestuiving tussen beide culturen. Sugiberry (Translations) toont hoe een idee dat zich aanpast aan een veranderende context, meer specifiek in de culturele uitwisseling tussen Vlaanderen en Japan, leidt tot nieuwe verbanden en nieuwe betekenislagen. Schenk Hattori (Translations) zoekt de limieten van onze verbeelding op, meer nog de mysterieuze en vaak verloren elementen in architectuur. Beide bureaus bouwden samen een belevingsinstallatie in de vorm van een paviljoen, in de binnentuin van deSingel. De architecten graven letterlijk en figuurlijk naar een wereld waar ideeën en het fysieke elkaar raken. Het paviljoen is een tijdelijke structuur, low budget, gemaakt met restmateriaal uit deSingel-archieven. De panelen zijn afkomstig van de theatervoorstelling *Je suis sang* van Jan Fabre uit 2003, het vinyl uit de expo *How small? How vast?* Van Junya Ishigami in 2013 en de gestampte-aarde-blokken waren deel van de installatie van de tentoonstelling *The Craft of Collaboration* van Case Design in 2019. Het is bedoeld als een experiment voor architectuur om de discrepantie tussen onze perceptie en ons geheugen te gebruiken.

Schenk Hattori opereert vanuit Antwerpen en Kyoto. Het bureau werd opgericht door Steven Schenk en Daisuke Hattori in 2015 kort na hun studies aan de Accademia di Architettura in Mendrisio, Zwitserland.

There is an important shift for the conception of physical reality from looking at things as signs – embedded in conventions and direct references – to things as forms as such. From preconceived meanings to stepping back, where a perception could gain primary importance decoupled from its, yet always present, cultural-historical background.¹

This distinction is important when trying to understand the role that material, color and space play in architecture. With a certain justification we can say that the primary perception corresponds with the sensory.² What an initial perception conveys to us, are the sensual properties of an object and its relation to its surrounding: shapes, colors, movements, in short, everything that is called *visual forces*.³

The human eye perceives them as patterns, creating the simplest form possible under the given conditions. The simplicity of the pattern and the instantaneous perception of it are mutually dependent.⁴ This means that if we focus as architects on the experience of things below the threshold of consciousness as an expression: the expression of the image that we perceive when we see an object is nothing other than what we define internally as a pattern.⁵ This means that the pattern of the external forces is not something free of sensation, on the contrary: it is also the pattern of the inner forces, the sensations that the object arouses in us and it is precisely the difference and coherence between these two that is of our particular interest. We are talking about the correspondences between physical and psychological behavior. The meaning of expression is thus not something learned or associated, instead rather something that shows itself immediately in its form.

Form that is sense-making, form that appears in front of us, is working inside of us in multiple ways. The examples at the beginning of this discussion would for example be slightly ambiguous forms that are remembered in a twofold way, as Arnheim explains referring to Friedrich Wulf's experiments: as a flattened and at the same time an exaggerated version, see image 1.⁶ This shows the minds *tendency to make perceptual structure as clear-cut as possible*⁷. Yet exactly the dynamic character of these ambiguous forms holds the complexity of their precision and depth in possible meanings. By staying close to the human perceptive capacities, the limitations of drawings, images and sometimes even models become clear. Our architecture is therefore an attempt to embrace these underlying mechanisms and use them. An architecture that does not look for its legitimization in metaphors or even semantics, but in more primary and purely architectural effects that nonetheless include all the multi-disciplinary and socio-cultural layers architecture is confronted with.

1. Cf. Steinmann, Martin, Augenblicklich. Notizen zur Wahrnehmung von Dingen und Formen, in: *matières* n.3, 12/1999, p. 1.
2. Ibid., p.2.
3. Arnheim, Rudolf, Art and Visual Perception. A Psychology of the Creative Eye, University of California Press, Los Angeles: 1954, p. 412.
4. Steinmann (1999), p. 3.
5. Ibid.
6. Arnheim (1954), 66.
7. Ibid., p. 67.

PROJECT

Entrance Pavilion

Palingbeek

An architectural element can only become a beacon when it addresses and interprets the built and the natural simultaneously. In that way we wish to generate something that understands and reveals the meaning of its landscape.

This place is meant to be a spatial and informative introduction to the nature reserve of the Palingbeek area, close to Ieper, and its history of World War I. Being an element of visual guidance, a part of the walkway structure, and also a place in itself with its own logic, this structure is able to receive and generate its own identity. Hence it is more than an extension of the existing pavilion as it defines the space beyond its direct surroundings. By revealing the unconscious characteristics of its surroundings, it becomes a machine to read its context. Through an iterative and evolutive wooden structure it is doing the minimum, just enough to turn a space into a place in the visitor's perception.

© Michiel De Cleene

Sugiberry

In the beginning and the end

Apophenia, the Origins of Architecture and Sugiberry

Sugiberry, opgericht in 2016 door Mayu Takasugi en Johannes Berry, werkt vanuit Brussel en Tokio. De layout van bijhorende tekst respecteert de aangeleverde documenten van Sugiberry, omdat de vormelijke opbouw de inhoud van de tekst onderbouwt.

Twee jonge architectenbureaus die werken vanuit Vlaanderen en Japan onderzoeken het onuitgesprokene in de kruisbestuiving tussen beide culturen. Sugiberry (Translations) toont hoe een idee dat zich aanpast aan een veranderende context, meer specifiek in de culturele uitwisseling tussen Vlaanderen en Japan, leidt tot nieuwe verbanden en nieuwe betekenislagen. Schenk Hattori (Translations) zoekt de limieten van onze verbeelding op, meer nog de mysterieuze en vaak verloren elementen in architectuur. Beide bureaus bouwden samen een belevingsinstallatie in de vorm van een paviljoen, in de binnentuin van deSingel. De architecten graven letterlijk en figuurlijk naar een wereld waar ideeën en het fysieke elkaar raken. Het paviljoen is een tijdelijke structuur, low budget, gemaakt met restmateriaal uit deSingel-archieven. De panelen zijn afkomstig van de theatervoorstelling *Je suis sang* van Jan Fabre uit 2003, het vinyl uit de expo *How small? How vast?* Van Junya Ishigami in 2013 en de gestampte-aarde-blokken waren deel van de installatie van de tentoonstelling *The Craft of Collaboration* van Case Design in 2019. Het is bedoeld als een experiment voor architectuur om de discrepantie tussen onze perceptie en ons geheugen te gebruiken.

IN THE BEGINNING AND THE END
Apopenia, the Origins of Architecture and SUGIBERRY

N O T E S

1. They say that when Captain Cook arrived in Australia, the indigenous people (who they referred to as Indians) could not see his ship, as they had no frame of reference to understand what they were seeing.
2. Adams, T. 2009. 'Benoit Goetz: A French Reader of Rykwert's On Adam's House in Paradise', *Intersections* 10: 88-96.
3. I b i d .
4. Jan van Riebeeck is the symbol of European settlement in South Africa, and his portrait was printed on all currency until the end of apartheid. It turns out that it wasn't his portrait after all, but that of a man who hadn't even set foot in South Africa.
5. Spencer, J. R. 1980. 'On the Origins of Architecture', *Perspecta* Vol. 17: 7-8.
6. I b i d .
7. It is peculiar that with decades of trade relations, it is pure coincidence that both the Japanese word *arigato* and the Portuguese word *obrigado* mean thank you, as their origins are unrelated.
8. Fujimori, T. 2005. *History of Humans and Architecture*, Tokyo: Chikuma Shobō. [Translated by Mayu Takasugi]
9. I b i d .
10. So apparently, pizza as we know it, was invented as a result of a limitation in available ingredients, by Italian immigrants on their settlement in the United States. As the United States grew more prosperous some Americans started touring Italy, in search of authentic Italian pizza. Italians saw an opportunity, and imported the idea of the American pizza, adjusting it to the Italian context. When the Americans found this pizza, it was in turn exported to the United States, as authentic Italian pizza, and so on...
11. Egenter, N. 2006. 'Anthropology of Habitat and Architecture', *AR. Arhitektura, raziskave* Vol. 3(1): 16-31.
12. I b i d .
13. I remember reading somewhere that Columbus discovered the Americas by mistake, in his quest to find a shortcut to India. By miscalculating the circumference of the earth, he was the only person confident enough to make the trip, and today some people still refer to Native Americans as Indians.
14. Fabricius, D. 2016. 'Architecture before Architecture: Frei Otto's Deep History', *The Journal of Architecture* Vol. 21(8): 1253-1273.
15. I b i d .

R E F E R E N C E S

- Bednarik, R. G.** 1994. 'The Discrimination of Rock Marking', *Rock Art Research*, Vol. 11(1): 23-44.
- Bednarik, R. G.** 2013. 'Megafauna Depictions in Australian Rock Art', *Rock Art Research*, Vol. 30(2): 197-215.
- Bednarik, R. G.** 2016. 'Rock Art and Pareidolia', *Rock Art Research*, Vol. 33(2): 167-181.
- Brugger, P.** 2001. 'From haunted brain to haunted science: a cognitive neuroscience view of paranormal and pseudo-scientific thought'. In: J. Houran and R. Lange (eds), *Hauntings and Poltergeists: Multidisciplinary Perspectives*, pp. 195-213. McFarland & Company, Jefferson, NC, USA.
- Shermer, M.** 2008. 'Patternicity: finding meaningful patterns in meaningless noise', *Scientific American*, <http://www.scientificamerican.com/article/patternicity-finding-meaningful-patterns/>; accessed 5 March 2020.
- Melcher, D. Bacci, F.** 2008. 'The visual system as a constraint on the survival and success of specific artworks', *Spatial Vision*, Vol. 21(3-5): 347-362.
- Davis, B.** 2018. 'Duchamp Did Not Invent the Readymade. In Fact, It May Have Been the First Human Art Form', *artnet news*, <https://news.artnet.com/exhibitions/first-sculpture-makapansgat-pebble-1269056/>; accessed 5 March 2020.
- Mishara, A.** 2010. 'Klaus Conrad (1905-1961): Delusional Mood, Psychosis, and Beginning Schizophrenia', *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 36 (1): 9-13.

Apophenia, the unmotivated seeing of connections accompanied by a specific experience of abnormal meaningfulness (Brugger 2001), is what Shermer calls Patternicity, the tendency to find meaningful patterns in meaningless noise (Shermer 2008). More specifically, under this umbrella Pareidolia is the human tendency to perceive objects and patterns in a random visual or auditory stimulus (Bednarik 2016; Melcher and Bacci 2007).

*In his 2001 book, Dislocation: Architecture and Philosophy, Benoit Goetz writes: "... in paradise Adam did not have a house. Or if he had one, it would not have been outside, and consequently would not have constituted an inside either. Paradise space is without division, strictly speaking it is nowhere and only the tree of knowledge introduces rupture into the field of immanence such that an anywhere, a 'this is paradise' becomes possible. On leaving this place, on leaving Place, the first man and first woman did not only discover suffering and shame, they discovered an outside, and by trying to construct an inside they then, and only then, invented architecture. The meaning of this apologia is that the partition of space that constitutes 'the first dislocation' is constitutive of architecture itself."*²

Figure 1a. Mars Monolith (NASA/JPL/UArizona 2008), Phobos Monolith (Mars Global Surveyor 1998).

*Goetz continues: "Architecture 'composes' with this first dislocation of the existents from existence, by dis-posing their places, in other words by distinguish-ing them, separating them, specifying them. The 'dis-' of dis-location is not therefore, to start with, anything destructive... not therefore a catastrophe, an annihilation, an apocalypse... It is an event, a cascade of events that has always occurred from the beginning..."*³

Figure 1b: Recycled Polyurethane Foam & Shanxi Black Granite.
FOAM STONE CAFE
S U G I B E R R Y
2016, Kortrijk (BE)

The café provided a place to rest, away from the over-stimulating expo environment of Kortrijk's interior design fair. You could order food and drinks in combination with scent.

The Shanxi Black Granite originates from China, and was provided and produced by Potier Stone in Maldegem (BE). The Recycled Polyurethane Foam was provided and produced by Stuntmarkt in Zwijndrecht (NL).

Specialists assembled the prefabricated CLS Timber frames and Granite table slabs, which were dimensioned according to standard sizes. We stabilised the Timber structure using conventional Jute Sandbags and then hung the standard sized acoustic Polyurethane Foam cladding

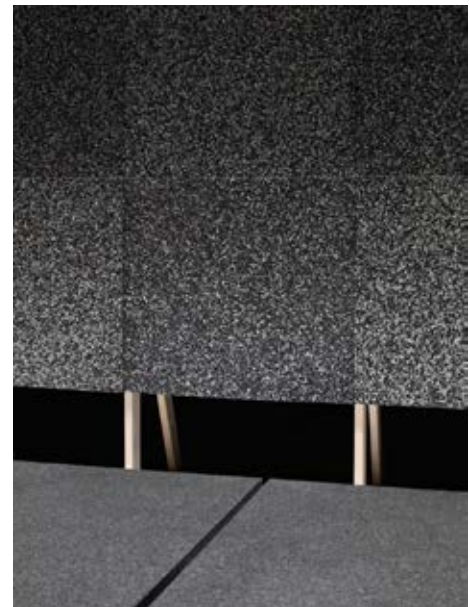

Figure 1c: Foam Stone Cafe.

Pareidolia is the result of a shortcut built into the visual and auditory systems to respond faster to external sensory stimuli than normal discrimination and processing would require (Bednarik 2016). There is less risk in identifying the rustle in the grass or the shape of a shadow as a predator, than the other way around, and as such the mechanism of pareidolia has been favoured in our evolution (Shermer 2008).

In his 1464 Treatise on Architecture, Filarete writes: "There is no doubt that architecture was invented by man, but we cannot be certain who was the first man to build houses and habitations. It is to be believed that when Adam was driven out of Paradise, it was raining. Since he had nothing else at hand to cover (himself), he put his hands over his head to protect himself from the rain. Since he was constrained by necessity to (find his) living, both food and shelter, he had to protect himself from bad weather and rain. Some say that before the Flood there was no rain. I incline to the affirmative, (for), if the earth was to produce its fruits, it had to rain. Since both food and shelter are necessary to the life of man, it is to be believed for this reason that after Adam had made a roof of his hands and had considered the need for his sustenance, he thought and contrived to make some sort of habitation to protect himself from the rain and also from the heat of the sun."⁵

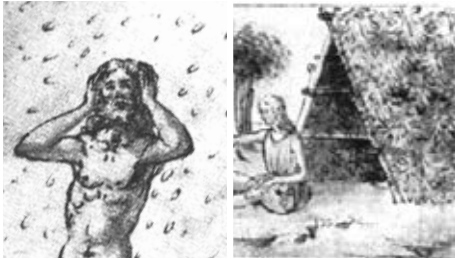

Figure 2a. Vitruvius Adam (Filarete 1464), Rudimentary Hut (Filarete 1464).

Filarete continues: "When he recognised and understood his need, we can believe that he made some sort of shelter of branches, or a hut, or perhaps some cave where he could flee when he needed. If such were the case, it is probable that Adam was the first."⁶

Figure 2b: Daikon Vegetable Paper & Takigahara Stone. PAPER STONE BENCH
S U G I B E R Y
2018, Osaka (JP)

The bench was the only place where you could sit down at the exhibition.

The Daikon Vegetable Washi Paper was produced and provided by Awagami Factory in Tokushima (JP). The Takigahara Tuff Stone originates from Takigahara (JP), and was produced and provided by Araya Syouten in Ishikawa (JP).

We folded the standard sized Daikon Vegetable Washi Paper into eight and cut out dovetail shapes. When folded open, the excisions resemble bow ties. The paper was used to create the space (wall and floor cladding).

Pre-cut Takigahara Stones based on standard sizes, with two (top and bottom) pre-cut swallowtail joints per leg and slab, were delivered. We assembled the Stones, by fixing their joints with the remaining dovetail/bow tie Paper cut-outs.

Figure 2c: Paper Stone Bench.

This overactive mechanism of pareidolia is apparent in the recognition of faces and other figures in clouds, structures on Mars etc. In this way, Klaus Conrad who coined the term apophenia, characterises this state as being in a world between walking and sleeping, where the subject cannot voluntarily, critically or reflectively examine the experience. Eventually with sufficient data and time the subject snaps out of this state, and has a sense of completeness or closure (Mishara, A. 2010).

In his 2005 book, *History of Humans and Architecture*, Terunobu Fujimori writes: "From the end of the old stone age to the beginning of Neolithic, there are rich religious, cultural and artistic expressions which still attract us today. As such I would like to think that the mind and spirit effected the shape of the first house. Besides the practical, let's look for reasoning coming from within the human. The first thing that comes to mind, is the fact that if you give a crayon to a child to draw, they draw everything circular (roundish), including humans, flowers and houses. Human perception of space starts from the circle. Remembering my childhood, when marking my territory with a stick on the ground, it was circular."

We can think of the circle as the perfect shape. A shape depicted from one dot and one radial, is indeed the most simple and certain shape. We can imagine that the shape which comes from the subconscious, is the circle, and so it appeared in the plan of the house. When humans made the first house, because they started subconsciously, they started from a perfect circle. What do you think?"⁸

Figure 3a: Plan of Great Zimbabwe (Johannes Berry 2020), A Child's Drawing (William Robinson 2002).

Fujimori continues: "What does the house look like after human's invented Neolithic tools?"

... Let's look at the plan. The plan is circular. For both stone walls carrying a roof, or just a roof like structure directly on ground, they share a circular plan.

Birds' & small animals' nests are always circular. There are no square nests. Looking at indigenous huts in Africa, they pick up branches, stick them in the ground on opposite sides forming a weave of arches, to crawl into. The circle is the easiest small space, both for making and using."⁹

Figure 3b: Treated Cape Pine & Exposed Concrete. PINE S U G I B E R R Y 2020, CONCRETE PAARL (ZA)

An autonomous one-bedroom house connected to an existing multi-generational family house on the site.

The 30MPa, 100% OPC, 13mm aggregate, Riebeeck Valley Sand Xypex pumpmix, was produced and provided by Afri-mat in Paarl (ZA). The Treated South African Pine was produced and provided by Airton Timbers in Cape Town (ZA).

Sixty-five per cent of the building space is made from poured Concrete, shaped by our custom designed, Treated Pine formwork panels, dimensioned according to standard available Timber sizes, made by a cabinetmaker. All the formwork panels were re-used for the remaining thirty-five per cent of the building space.

Figure 3c: Pine Concrete House.

The first readymade might not have been Duchamp's urinal after all, but a pebble resembling a human face, picked up by one of our ancestors (Australopithecus) (Davis 2016). We also find examples of found objects used as tools (Bednarik 1994, 2013) and even where the identified figure has been exaggerated through artistic modification, which can explain how drawing and sculpture was first invented (Melcher and Bacci 2007).

In his 2006 paper, Anthropology of Habitat and Architecture, Nold Egenter writes: "If, the routine nest building is put into the foreground, the use of early tools as cutters for fibrous materials might have produced the 'first architectural revolution'. It was mentioned above that the building of the pongid ground nest is bound to the corresponding biotope (rooted materials). Consequently tools of the pebble tool type must have freed constructive work from this fixation to biotopic conditions. Materials could now be 'harvested' where they grew and could be carried to the 'construction site' where they could be combined with other materials. Material combinations of constructions could be extended. Stable and flexible materials could be integrated at the same place into the construction. A process of structural differentiation is initiated which might have led to an elementary material culture of the fibrous or fibroconstructive type ...

Geometry is produced by a specific technology- a bundle of stalks will always be round, cylindric." 11

Figure 4a: Bundled Fibres (Nold Egenter 2006), The First Building (Violet-le-Duc 1870).

Egenter continues: "... butlike type and column-type. Both differ only quantitatively in regard to their basic diameter. In culture they have evolved differently as roofbut or roof and symbolic column. Important is their autonomous structure, a result of a grip of the hand without any preconceived idea." 12

Figure 4b: African Teak & Picture Stone. TEAK U G I STONE B E R R SHELF Y (ZA) 2019, Paarl. A shelf on which to put things.

The Picture Stone originates from Violsdrift (ZA), and was produced and provided by Stone Age Construction in Klappmuts (ZA). The African Teak originates from Southern Africa, and was provided and produced by Wollies in Wellington (ZA).

Pre-cut Wood and Stone planks with identical profiles of 20 x 60mm. The vertical Wooden supports have notches into which the horizontal Wooden carriers, can lock. Laminated Wooden boards with incisions slot into the verticals and rest upon the horizontal, thus stabilising the structure. The top panel is Stone, stabilised by its own weight. No fasteners, just interlocking pieces, everything working in unison to provide stability. Self-assembly.

Figure 4c: Teak Stone Shelf.

Essentially, we see what we want to see, because it is more difficult and time-consuming to see what we do not expect to see. Impressions are matched with information stored in the brain, i.e. data deriving from previous experiences forming what is called an 'internal model': a rendered simulation (Bednarik 2016).

In the 1962 paper (co-written with Johann-Gerhard Helmcke), *Lebende und Technische Konstruktionen: Bemerkungen zu Schalen und Raumtragwerken in Natur und Technik*, Frei Otto writes: "The far-reaching accordance between technical and living constructions can only now be observed, as technical constructions have attained a higher level of accomplishment. The first constructions of early humans resemble the holes, nests, and designs of animals, but not at all the inner structure of living beings themselves, which already existed to a high level of perfection in prehistoric time."¹⁴

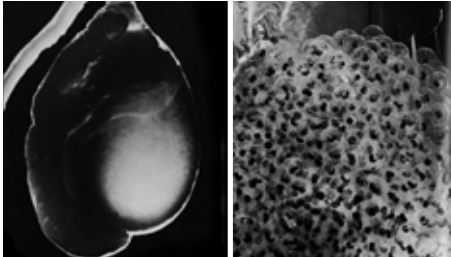

Figure 5a: Testicles of a 20 year-old man, frog spawn (IL9: *Pneus in Nature and Technics* 1977).

Otto expands on this in his 1997 research publication IL9: *Pneus in Nature and Technics*: "The more that they penetrated the form-world of the pneus, and the more they learned to identify pneus just from the form, the more pneus they saw in biological objects, and they convinced themselves that they truly had real pneus before them... When they then began to catalogue the technical pneus and also the biological pneus, it seemed almost uncanny to them. They kept seeing more pneu-forms in their daily environment, even in objects that are not even pneus: birds' eggs, apples, insect carcasses, and eventually even in trees and bones... The architects of the IL were now seized by something similar to a bunting fever."¹⁵

Figure 5b: Van Hongo Textile & Azul Bahia Granite. TEXTILE STONE UTILITIES
S U G I B E R R Y
2019, Flanders (BE)

Interior and utilities for a semi-private tea pavilion, yoga space and spa.

The 170g/m², Cotton 65% Cuprammonium Rayon 35% Textile was designed by Van Hongo (BE) and produced in Hyogo (JP). The Azul Bahia Granite originates from Brazil and was provided and produced by Potier Stone in Maldegem (BE).

The dimensions of the tea pavilion's Timber structure informed the sliding panels which in turn informed the kitchen. With a piece of Van Hongo's Textile (acoustic sliding panels and curtains), we found an Azul Bahia Granite slab. All the utilities were made exclusively from this one piece of Stone. The kitchen informed the drinking fountain, which informed the step, which informed the footbath, and which finally became the fountain, and vice versa. Every millimetre was used.

Figure 5c: Textile Stone Utilities.

PROJECT

Pine Concrete House

Paarl (ZA), 2020

An autonomous one-bedroom house connected to an existing multi-generational family house on the site. The 30MPa, 100% OPC, 13mm aggregate, Riebeeck Valley Sand Xypex pumpmix, was produced and provided by Afrimat in Paarl (ZA). The treated South African Pine was produced and provided by Airton Timbers in Cape Town (ZA).

Sixty-five per cent of the building space is made from poured concrete, shaped by our custom designed, treated pine formwork panels, dimensioned according to standard available timber sizes, made by a cabinetmaker. All the formwork panels were re-used for the remaining thirty-five per cent of the building space.

Omgeving
Landscape
architecture
Urbanism

Tekst door Luc Wallays

Over de rand

Vind je het thema *onuitgesproken* relevant binnen het huidige prangende discours van klimaat, vergrijzing, mobiliteit, vervuiling, demografische en maatschappelijke veranderingen ... ?

Ik ben er sterk van overtuigd dat het aangehaalde thema zeer relevant is voor het momentum waarin we ons als maatschappij bevinden. De kans om een ontwerpend antwoord te geven op de klimaatsverandering is essentieel en uniek. De noodzaak om drastisch in te grijpen mag zich niet vertalen in bloedeloze technische oplossingen zonder een landschappelijke basis. Dit is het moment om ruimtes te herdefiniëren en betekenis te geven. Ik heb het altijd raar gevonden dat we de grootste publieke ruimtes in Vlaanderen, de snelwegen, zo stiefmoederlijk behandelen. De landschappelijke inpassing beperkt zich vaak tot contextloos infrastructuurgroen, afgestemd op een rationeel onderhoud. Te begrijpen als *de natuur geen kans geven*.

De grootschalige, noodzakelijke vernieuwing van alle infrastructuur in en rond de grote steden zou moeten zorgen voor een tipping point. Ringland heeft in Antwerpen laten zien dat infrastructuurprojecten in eerste plaats een maatschappelijk project zijn. Iedereen, zelfs de overheden, voelden aan dat er een *onuitgesproken* consensus was dat het anders moest. Grootschalige infrastructuur kan zijn wil niet meer opleggen op een stad. De stad vecht terug. Op zoek naar een nieuw evenwicht. Eén waarbij een belangrijke rol is weggelegd voor het landschap. Landschappelijke inpassing is zowat het buzzwoord van het moment. Te pas en onpas gebruikt. Iedereen doet het maar niet iedereen kan het. Alles start bij een goed begrip van het landschappelijk systeem. Een landschap laat niet met zich sullen. Ontwerpers denken nog te vaak dat ze het landschap hun wil kunnen opleggen. Als landschapsontwerper moet je eerder luisteren en kijken naar de landschappelijke systemen dan proberen de code te breken. We moeten niet proberen genialer te zijn dan de natuur. Door een slim samenspel tussen de landschappelijke context en de

Omgeving is sedert 1973 actief. Zowel de projecten, als de horizontale organisatiestructuur van *Omgeving* is gebaseerd op dialoog, samenwerking en kruisbestuiving. Meer dan tachtig ervaren en gedreven geografen, ruimtelijk planners, landschapsarchitecten, stedenbouwkundigen, ingenieurs en net zo veel persoonlijkheden maken deel uit van de twee werkvelden 'Landscape architecture en Urbanism'. De heldere, maar dynamische structuur biedt overzicht binnen de panoplie van groot- en kleinschalige projecten van dit in Antwerpen en Gent gevestigde onafhankelijke en multidisciplinaire ontwerp bureau. In de stad, aan de stadsrand of ver daarbuiten pakt *Omgeving* complexe ruimtelijke vraagstukken en uitdagingen op verschillende schaalniveaus aan: van grensoverschrijdende ruimtelijke visies over landschapsplannen, parken en publieke ruimtes tot complexe planningsprocessen en straatmeubilair. Niet alleen gaat het over schaal, maar ook over typologie, sociale impact en beleving in de straat. Elke beslissing maakt deel uit van een flexibele en resultaatgerichte totaalvisie.

Omgeving vult onuitgesproken eigenzinnig in en gaat op zoek naar de geheime (onuitgesproken) boodschappen die zij graag in hun projecten stoppen: een betekenislaag die niet door de opdrachtgever gevraagd werd, maar die op basis van het métier waardevol geacht wordt om te integreren. Wij trokken een volledige dag langs de as Vilvoorde – Mechelen om deze missie in werkelijkheid te voelen en te beleven in diverse uitgevoerde projecten, om in te zetten op de noodzakelijke relatie tussen stad en natuur.

Hierna volgt een neerslag van deze gegendachte wandeling door Tomy Hoedelmans, met projectbeschrijvingen gebaseerd op de teksten van de website van *Omgeving*.

infrastructurele opgaves kunnen er boeiende ruimtes ontstaan. Ruimtes waar het groen geen bijproduct is van de infrastructuurknoop maar waar duidelijk op een geïntegreerde wijze is nagedacht over het samengaan van beide. Dergelijke ontwerp oplossingen bevatten geen restruimtes. Alle ruimte wordt ingeschakeld om een gewenst landschappelijk beeld te bereiken. Dat hoeft zeker niet altijd in functie van de mens zijn. De natuur kan heel goed voor zichzelf zorgen. Geef de natuur ruimte en ze zal het in sneltempo in bezit nemen en ze zal zorgen voor een onuitgesproken meerwaarde, een sfeer die eigen is aan de plek. Je kunt de natuur zelden betrappen op valsspelen.

Deze nieuwe infrastructures zullen geen verkeersriolen meer zijn, zonder enige landschappelijke en ruimtelijke relevantie maar het voorportaal zijn van de landschappen die doorkruist worden op weg naar een bestemming. Het klimaat, mobiliteit, vervuiling en demografische en maatschappelijke veranderingen zijn een onlosmakelijk deel van dit discours. We zijn bezig met de infrastructuurwerven van de eeuw op een ongeziene schaal in Vlaanderen. Laat het een metamorfose worden waarin, naast een verbeterde mobiliteit, het landschap de uiteindelijke winnaar wordt. Door deze nieuwe benadering kunnen we een groot areaal groen teruggeven aan het ons herwonnen Vlaamse landschap.

Omgeving zoekt in elk stedenbouwkundig of landschappelijk project naast de ruimtelijke, ook de maatschappelijke meerwaarde en laat dit engagement doorsijpelen in zowel onderzoek, ontwerp als uitvoering. De menselijke schaal van de projecten wordt door het ontwerp bureau doorgezet in het principe van coöperatieve samenwerkingen. Zowel inhoudelijk als procesmatig is collectiviteit een kernbegrip voor *Omgeving*. Zorgvuldig samengestelde ontwerpteam per project vormen een netwerk van strategische allianties waarbij disciplines en werkvelden zowel intern als extern op maat zijn samengebracht.

Deze constante uitwisseling van kennis creëert doorgedreven contextuele analyses,

kritische vraagstellingen, levendige discussies, geïntegreerde benaderingen, verrassend creatieve en innovatieve maar toch realistische en technisch correct uitvoerbare oplossingen, alternatief onderbouwde denkpijlers, persoonlijke relaties, een open houding en een intense dialoog met de publieke of private opdrachtgever. In deze kruisbestuiving is vertrouwen essentieel. Niet één brein is verantwoordelijk voor het uitgekende eindresultaat, maar de samenwerking van vele individuen. Dat biedt ruimte voor een flexibele inzet van scenario's, eindbeelden en tussenstanden. En om met een zekere eigenzinnigheid kennis uit te dragen in publieke debatten.

Op stap naar Vilvoorde en Mechelen

WINKELAS EN GROTE MARKT
Vilvoorde, 2016–2018

Het ondergronds brengen van de parkeerplaatsen op de Grote Markt vormt de aanleiding om na te denken over de rol en identiteit van het belangrijkste plein van de stad Vilvoorde. Het plein heeft de potentie om opnieuw dé ontmoetingsplaats in de stad te worden, met goede aansluitingen op de winkelstraten in de directe omgeving. Het ontwerp vormt een handleiding hoe de Grote Markt een echte verblijfsruimte kan worden die de concurrentie met overdekte winkelcentra kan aangaan. Juist daarom wordt een groot gebaar in de vorm van stadsluifel geïntroduceerd om het historisch kader van het plein op te laden met een hedendaagse architecturale invulling. Deze ingreep, aangevuld met een groot waterelement, voldoende zitgelegenheid, nieuwe bomen en uitbreiding van de bestaande terrasjes, maakt van de Grote Markt weer de ontmoetingsplaats in de stad waar allerlei activiteiten kunnen plaatsvinden, maar maakt het plein ook aantrekkelijk als het leeg is.

© Omgeving

LEUVENSESTRAAT, VARKENSMARKT,
GULDENSCHAAPSTRAAT
Vilvoorde, 2014–2016

De herinrichting van Leuvensestraat, Varkensmarkt en Guldenschaapstraat, de belangrijkste winkelstraten in het centrum van Vilvoorde, vormt een belangrijke eerste kwaliteitsimpuls waarin de principes van het masterplan openbaar domein zijn toegepast. In het ontwerp staat het comfort voor voetgangers en fietsers centraal door een uniforme kwaliteitsvolle publieke ruimte van gevel tot gevel te introduceren. Parkeerplaatsen worden vervangen door bomen, zitbanken, verlichtingspalen en fietsenstallingen, geselecteerd volgens een uniforme huisstijl en kleursamenstelling. De vernieuwing van het centrum is aangegrepen om het gehele centrum, dat zich kenmerkt door een grote diversiteit aan bouwstijlen en ouderdommen, aan elkaar te rijgen door een consequent vormgegeven, hoogwaardige, maar ingetogen openbare ruimte. De inrichting brengt kwaliteit en rust in het straatbeeld en zorgt voor identiteit en samenhang.

© Omgeving

PARK SPEECQVEST Mechelen, 2015–2019

In het kader van de herontwikkeling van de stationsomgeving van Mechelen zal 'de Tangent' tussen E19 en N15 de doorstromingsfunctie van het zuidelijk deel van R12, ook bekend als de Vesten, in Mechelen overnemen. De Vesten kunnen hierdoor fungeren als verdeelweg voor lokaal verkeer. Door deze nieuwe rol komt ruimte vrij voor een aangename publieke verblijfsruimte met een hersteld evenwicht tussen de verblijfskwaliteit en de verkeersfunctie met in het bijzonder de rol als een hoogwaardige drager van openbaar vervoer.

© Omgeving

ZANDPOORTVEST Mechelen, 2013–2018

De Vlaamse Waterweg nv en de stad Mechelen hebben samen de ambitie waargemaakt om de Binnendijle ter hoogte van Zandpoortvest opnieuw open te leggen. Het herinrichtingsvoorstel zet in op een ongedwongen beleving en gebruik van de Binnendijleoeveren. Aan de zuidelijke zijde van de opengelegde Dijle biedt de heraangelegde helling in granietstroken een prachtig zicht op een zacht hellende, bloemenrijke talud. De doorgangsfunctie primeert langs deze zijde op de verblijfsfunctie. Een grote solitaire boom langs de vesten markeert het groen karakter van deze plek. Aan de noordelijke zijde van de Dijle ligt er een lager gelegen plein, geflankeerd door lange zittreden, die een aantrekkelijke zitgelegenheid langs het water bieden.

© Omgeving

GOSWIN DE STASSAERTSTRAAT Mechelen, 2014–2017

De heraanleg van de Goswin De Stassartstraat, Stoutetstraat en de omgeving van de Sint-Janskerk vormt het sluitstuk van belangrijke ingrepen in de publiek ruimte van het centrum van Mechelen. De Goswin De Stassartstraat maakt de verbinding tussen het hart van de stad, de Wollemarkt naast de Sint-Romboutskathedraal en het geweten van de stad, de kazerne Dossin aan de Vesten. Goswin De Stassartstraat is de ruggengraat tussen deze twee plekken met daartussen belangrijke en pittoreske straten zoals Schoutetstraat en Sint-Janstraat met de omgeving van de Sint-Janskerk en toegang tot het museum Hof van Busleyden.

© Omgeving

TINELPARK Mechelen, 2011–2018

De Tinelsite vertelt vele verhalen. Gelegen aan de zijarm van de Dijle was de site lange tijd onderdeel van het Predikerenklooster, dat later werd omgevormd tot legerkazerne naast de beruchte kazerne Dossin. Op basis van een masterplan van De Smet Vermeulen Architecten wordt het stadsdeel opgewaardeerd met nieuwe stedelijke voorzieningen, zoals een nieuwe bibliotheek, een ondergrondse parkeergarage, nieuwe woningen en een jeugdcentrum. Het nieuwe holocaustmuseum op de kop van de site is eind 2012 geopend. De publieke ruimte speelt in het project een belangrijke rol. In het ontwerp varieert de sfeer en het gebruik van de ceremoniële ruimte voor de kazerne Dossin, naar een open publieke parkruimte tussen het museum en de bibliotheek en een groene ruimte met sport- en spelgelegenheden voor de buurt. Het ontwerp komt tot stand in een uitgebreid participatieproces met de omwonenden, de toekomstige gebruikers en de betrokken architecten.

© Omgeving

PROJECT

Speellandschap

Beringen

In januari 2015 won het team *Omgeving – Carve – Krinkels* met dit uitdagend ontwerp de prestigieuze internationale design en build prijsvraag voor een speellandschap op de *Avonturenberg*, een mijnterrill in Beringen. In september 2016 zijn, ondanks de extreem moeilijke werfsituatie, de werken afgerond.

De spectaculaire schaal van deze cultuurhistorische plek is uniek in Vlaanderen. Het speellandschap reageert op deze grote schaal door de diverse speelattracties- en uitdagingen in één samenhangend gebaar op de steile terril van 60 meter hoog te plaatsen. Drie onderdelen versmelten met de berg en zijn verleden: het palenwoud met vlakken, het kolenplein en het lichtbaken. Het unieke land art-project is een waardevolle toevoeging aan de gehele transitie van het grootste industriële erfgoed van Vlaanderen naar een toeristisch-recreatieve topbestemming.

Het masterplan van de volledige site van de *Avonturenberg* werd opgemaakt door Antea.

Maarten
Liefoghe

Erfgoed in competitie: Zeven fragmenten uit een pleidooi

Erfgoed is meer dan een bestand aan materiële en immateriële objecten die statisch uit het verleden aan de toekomst worden overgedragen, volgens louter wetenschappelijke motieven en parameters. Erfgoed wordt steeds weer in het heden gecoproduceerd – het omvat ‘objecten’ en uiteenlopende waarderende praktijken. Architectuur is zo een prominente producerende-interpretatieve praktijk, niet alleen een technische discipline dus met expertise om te bewaren of functioneel te herbestemmen, maar ook een cultureel medium dat toelaat een historisch gebouw of een site cultureel te interpreteren en te cureren.

Wat kan een architectuurwedstrijd vandaag betekenen voor het herwaarden en steeds weer herinterpreteren van erfgoed? Hoe kruist een wedstrijdlogica, die net draait om het openen van ruimte voor keuze tussen verschillende architectuurbenaderingen en lezingen van een situatie, met de normen en vraagstukken van het erfgoedbeheer?

Architectuurwedstrijden zoals Open Oproep en WinVorm, hebben sinds de eeuwwisseling een belangrijke impuls gegeven aan de publieke bouwcultuur, en de zin voor ambitieus experiment verhoogd. Deze bijdrage onderzoekt de manier waarop wedstrijdprojecten met een tussenkomst in belangrijk erfgoed niet alleen een eigen interpretatie van een opgave aanreiken, maar soms ook van het betreffende erfgoed. Dat staat in spanning met (de illusie van) een statische en louter wetenschappelijke erfgoedwaardering. Erfgoed komt daarentegen in beeld als steeds weer gecoproduceerd in het heden; architectuur wordt belicht als een prominente interpretatieve praktijk en als een technisch-cultureel medium om erfgoed te cureren.

Maarten Liefoghe is docent architectuurtheorie en -geschiedenis en postdoctoraal onderzoeker van het FWO aan de vakgroep Architectuur en Ingenieurswetenschappen van de Universiteit Gent. Zijn onderzoek in de architectuurtheorie en -geschiedenis focust op interacties en intersecties van kunst, architectuur, tentoonstellings- en erfgoedpraktijken. Naast academische en beleids-ondersteunende publicaties, schrijft hij occasioneel kunst- en architectuurkritieken. Maarten Liefoghe studeerde in 2006 af als burgerlijk ingenieur-architect na studies aan de UGent en aan de TU Berlijn (als uitwisselingsstudent). Vandaag focust zijn onderzoek zich op hedendaagse architectuurcultuur en in het bijzonder op architectuurtentoonstellingen als een experimenteel veld waarin ontwerp en materialisering van 1:1 en in situ exhibits mogelijke alternatieve strategieën inhouden voor problemen in de monumentenzorg.

1. 1989.

Sea Trade Terminal

Een futuristische passagiersterminal in Zeebrugge als bruggenhoofd voor het oude continent. Net als het project voor een nieuwe zeehaven voor Brugge een eeuw eerder, laat de nieuwe infrastructuur de geprepareerde historische stad onaangeroerd – nieuw naast oud, in een verre symbiose, onderlinge afhankelijkheid. Maar de wedstrijd gaat niet over erfgoed, haar lokale belang ligt in het feit dat een architectuurwedstrijd wordt ingericht waar internationaal belangwekkende ontwerpers aan zet komen. De organisatie van dergelijke wedstrijd is in 1989 in België nog eerder uitzonderlijk. Ze blijft hier evenwel zonder gebouwd gevolg, maar krijgt wel een ruime weerklank in het architectuurkritische gesprek. Dat verandert vanaf de eeuwwisseling.

Vandaag zijn met de Open Oproepen, Oproep Winvorm en andere varianten van wedstrijdformules wedstrijden gemeengoed en het speelveld van reële opdrachten, maar de inhoud van individuele wedstrijdvoorstellen is nog zelden het onderwerp van een publiek gesprek. De verschillende interpretaties van een vraag, van een mogelijkheid; en de keuze van een (publieke) opdrachtgever voor één interpretatie of aanpak boven een andere, blijven standaard binnen het besloten besluitvormingsproces van een opdracht. Ook bij de talrijke en belangrijke erfgoedprojecten in Open Oproep en andere wedstrijdformules is dat zo. Nochtans verdubbelt het belang van een breed publiek gesprek daar nog, aangezien zowel publieke projecten, erfgoed en het architectuurdebat, publiek gesprek verdienen en erbij winnen.

2. 1989.

Val van de Muur

Globalisering breekt door en dat doet zich ook in de omgang met historische monumenten voelen. In *The Modern Conservation Movement* stelt de Schot Miles Glendinning dat in *the age of globalisation* de omgang met gebouwd erfgoed wordt gekenmerkt door “het verval van het gezag van de oude, Ruskiniaans-modernistische nadruk op het onderscheid tussen nieuw en oud, en tussen restauratie en origineel gebouw.” Meerdere factoren spelen volgens Glendinning in op de erosie van de moderne consensus rond materiële authenticiteit en van het wegslijten van het ideaal van een contrast-esthetiek in de conservatiepraktijk en breder gesproken bij het interveniëren in erfgoed met afgetekende eigentijdse aanvullingen. Moderne architectuur werd zelf erfgoed. Immateriële waarden relativeren een materieel-authenticiteitsbegrip, ook onder invloed van een postkoloniale erkenning van de conserverende restauratie als typisch westers normatief ideaal. Complexe integraties van hedendaagse architectuur in historische omgevingen leidden volgens Glendinning ook tot poëtische, maar onleesbare assemblages van oude fragmenten en hedendaagse interventies.

Mijn stelling: wedstrijden voor erfgoedprojecten krijgen potentieel een bijzonder belang wanneer de strakke disciplinaire consensus over een goede monumentenzorgpraktijk afbrokkelt en wanneer zich een ruimte opent voor een overtuigende aanpak project per project.

3. 1894.

Charles Buls, *Esthétique des Villes*
2006. VIOE, *Erfgoed op de Kaart*

Erfgoedzorg is sinds het einde van de negentiende eeuw al onlosmakelijk verbonden met achtereenvolgens stadsbouwkunst/stedenbouw/planning. Planningsinstrumenten worden de afgelopen decennia ook in Vlaanderen expliciet erkend als mogelijke erfgoedbeheer- en ontwerpinstrumenten. Wedstrijden – in brede zin – zijn vandaag echter wellicht al even belangrijke instrumenten geworden voor erfgoedbeheer en -ontwikkeling als onderdeel van een bredere hedendaagse (architectuur)cultuur.

4. 2019.

Brand van de Notre-Dame

Toch rijst daarover nu en dan ongemak, maar hoe specifiek is het voor erfgoedprojecten? In Le Figaro hekelt Marc Perelman het voorstel om de heropbouw van de Notre Dame met een architectuurwedstrijd te beslechten (en om de realisatie ervan te bespoedigen om de deadline van de Parijse Olympische Spelen te halen): “Enfin, il est impossible d’accepter que la réparation, la rénovation ou la restauration de la Notre-Dame se présentent elles aussi comme une sorte de compétition à laquelle elle est sommée de participer.” Het competitieformat, dat Perelman associeert met de sportwedstrijden zelf, zou onbetamelijk zijn voor zoiets belangwekkends als de Franse gotische kathedraal bij uitstek.

Het probleem wordt ook geregeld over architectuurwedstrijden in het algemeen geformuleerd. In een jaarboekartikel van 2000 citeert Koen Van Synghele de gevleugelde woorden van Béla Bartók: “Wedstrijden zijn voor paarden”.

Het wringt inderdaad om van muziek, architectuur, of de omgang met erfgoed, een zaak van winnaars en rankings te maken, maar dat is niet de kern van een wedstrijdverloop. Omgekeerd: betaamt het vergelijkend evalueren eigen aan architectuurwedstrijden niet net voor gevoelige opdrachten zoals erfgoedprojecten – de situatie voor het formuleren en waarderen van cultureel verschillende, in wezen evenwaardige alternatieven en voor een aftastend zoeken door zowel opdrachtgevers als ontwerpers?

5. 1989.

Hélène Lipstadt,
The Experimental Tradition
2016. J. Otero-Pailos, E. Langdalen,
T. Arrhenius, *Experimental Preservation*

Enkele jaren geleden verscheen bij Lars Müller het prikkelende boek *Experimental Preservation*. De samenstellers betogen dat zich in de marge van de gevestigde erfgoedzorg een veld van experimentele erfgoedpraktijken aftekent: kunstenaars, conservatoren en curatoren, architecten, activisten en nog anderen zouden vormen van erfgoedzorg ontwikkelen die de conventionele selectie- en beheersprocessen van erfgoed bevragen en zouden tegelijk erfgoed als een hedendaagse culturele praktijk heruitvinden.

In het boek zelf benoemt Adrian Forty echter treffend een pijnpunt van de in het boek verzamelde praktijken: blijft dit ge-experimenteer toch niet voornamelijk werk in de marge, met weinig impact op het ‘echt belangrijke erfgoed’? Otero-Pailos en co zagen de experimenteeromgeving van architectuurwedstrijden over het hoofd, waarin erfgoed ook frequent binnenkomt en waar een gelegenheid wordt geboden voor vitaal inhoudelijk experiment. Alvast bij ons

buigen Open Oproepen zich overtuigend over tal van monumenten en historische sites, waaronder sleutelmonumenten zoals het Antwerpse stadhuis, het Gravensteen of de Boekentoren.

En toch is het een wat bedrieglijk cliché om architectuurwedstrijden als experimenteerlabo's op te vatten. In 1989 noemde de Amerikaanse architectuurhistorica Hélène Lipstadt de geschiedenis van architectuurwedstrijden nog *The Experimental Tradition*, maar recenter waarschuwde ze ook voor de vertekenende vergelijking met laboratoriumexperimenten: een wedstrijd is immers geen belangeloze onderzoeksomgeving, daarvoor staat er op politiek, economisch, maatschappelijk, en artistiek vlak voor alle betrokken partijen te veel op het spel. Wedstrijden zijn dus geen klinische experimenteerruimte, maar daardoor net ook geen vrijblijvende. Gelukkig, want maatschappelijke verwachtingen en betrokkenheid, gemakkelijke en weerbarstige identificaties, oude en nieuwe culturele betekenissen, dat zijn levenslijnen voor (publieke) architectuur en erfgoed.

6. (On)uitgesproken erfgoedvraagstukken in projectdefinities

Als we nu verder de Open Oproep als experimentele gelegenheid voor erfgoedbeheer willen verkennen, dan moeten we breder kijken dan alleen de ontwerpvoorstellen die in de wedstrijdphase worden ontwikkeld en breder dan de gerealiseerde projecten (ook al is de 'oogst' aan vernieuwende ontwerpprojecten voor erfgoed sites binnen twintig jaar Open Oproep alleen al bijzonder indrukwekkend). Alles begint bij de Open Oproep bij een opdrachtgever en diens wil om onder begeleiding van de bouwmeester een ambitieus en maatschappelijk relevant architectuurproject te ontwikkelen.

Het schrijven van een goede projectdefinitie is daarin een sleutelelement: hier worden specifieke ambities geformuleerd en vraagstukken die de opdrachtgever bezighouden. Maar op welke manier formuleren projectdefinities precies toekomstambities voor een monument of erfgoed site? Worden erfgoedvraagstukken ook centraal gepositioneerd in opgave? Dat varieert nogal. Twee vergelijkingen van concrete Open Oproep opgaves:

- OO01b08 Masterplan De Hoge Rielen, Kasterlee (2001)
- OO3406 Begijnhofsite, Hasselt (2018)

Bij de projectdefinitie voor De Hoge Rielen komt een uitgesproken erfgoedbesef als vanzelf naar voor als verweven onderdeel van een streven naar kwalitatieve, duurzame ruimtelijke ontwikkeling voor deze (jeugd)verblijfssite in een voormalig naoorlogs munitie-opslagdomein in de Kempen. De projectdefinitie was voorbereid in een reeks workshops, waarvan één met de veelzeggende titel *'Fuck the program!'*. Dat was enerzijds geheel in lijn met toenmalig bouwmeester Bob Van Reeth, wiens filosofie was dat duurzame architectuur niet-programma-specifiek mocht zijn. Anderzijds bevat het ook de Open Oproepfilosofie dat de projectdefinitie een visienota moet zijn en geen functionele programmabeschrijving. De projectdefinitie voor een masterplan voor De Hoge Rielen formuleert drie uitdagingen, die alle drie met erfgoed hebben te maken.

1. een voorbeeldige omgang met de natuur als educatieve waarde stimuleren;
2. de militaire erfenis van het domein valoriseren;
3. culturele duurzaamheid realiseren: "Vanuit het besef dat het bestaande patrimonium alleen kan overleven als het kan gebruikt worden waarvoor het nooit bedoeld was,

wensen wij verder te bouwen aan een patrimonium waaraan nieuwe betekenissen kunnen toegevoegd worden. Als bouwheer willen wij culturele duurzaamheid valoriseren en vooropstellen als uitgangspunt voor nieuwe ingrepen."

Tegenover deze eerder extensieve thematisering van erfgoed staat de expliciet geformuleerde verwachting van een vernieuwende erfgoedopwaardering in de projectdefinitie voor de Begijnhofsite in Hasselt. Daar zijn de drie uitdagingen de integratie van de begijnhoftuin als groene long in de binnenstad, de herbestemming van het begijnhof als universitaire campusplek en een intelligente en ambitieuze omgang met het historische erfgoed. In het bijzonder wordt een materiële en immateriële opwaardering van de begijnhofkerkruïne verwacht, die moet "fungeren als de spil van het begijnhof, de ruimtelijke scharnier die alles met elkaar verbindt en in dialoog zet waardoor het begrip pleinbegijnhof in ere wordt hersteld." En "nieuwe subtiele elementen moeten de erfgoedwaarde van de site verrijken en op een hoger niveau brengen".

- OO3205 Maritiem Museum Antwerpen (2017)
- OO3603 Gravensteen Gent (2019)

Een andere evaluatie betreft hoe reflectief projectdefinities zich tonen over de verwachte erfgoedinterventie. Wordt in projectdefinities een kritisch bewustzijn geopend over processen van vererfgoeding, over mogelijke conservatie/restauratie-benaderingen en herbestemmingsvraagstukken, waarover toch levendige debatten bestaan? En belangrijker misschien nog: wordt de echte erfgoedinzet van het opgestarte project er ook echt in benoemd, als het begin van een gesprek dat later over de concrete ontwerpbenadering zal worden verdergezet? De volgende

twee gevallen tonen dat de ruimte voor een kritische positionering ten opzichte van essentiële erfgoedvraagstukken in projectdefinities soms wel, soms niet, wordt aangegrepen.

In de projectdefinitie voor het (ondertussen geannuleerde) Maritiem Museum in Antwerpen benoemt de opdrachtgever erg helder hoe architectuur kan tussenkomen in een erfgoedontwikkelingsproces. Bijzonder aan dit museumproject is dus dat een stuk van het te musealiseren erfgoed bestaat uit objecten en verhalen die in de te ontwikkelen museumgebouwen onderdak moeten krijgen, maar dat het verder ook bestaat uit de maritiem-industriële projectsite zelf met haar dokken, gebouwen en installaties voor goederenoverslag; en ook uit een collectie varend erfgoed, geankerd aan de dokken of in loodsen opgesteld en onderhouden. De projectdefinitie stelt dat "het museumconcept vertrekt van een graduele musealisering": bezoekers moeten het verloop ervaren tussen 'museum' en erfgoedlandschap. "Bij het ontwerpen van de totaalervaring is het van belang om dit degradé voor ogen te houden".

Het gebeurt echter ook wel dat projectdefinities voor erfgoedprojecten naast de kern van het vraagstuk schieten. De projectdefinitie voor de vernieuwing van de onthaalinfrastructuur en scenografie voor het Gravensteen schoof twee grote uitdagingen naar voor: het herdenken van de hele bezoekersafwikkeling van het monument, met als kers op de taart de integrale toegankelijkheid tot op het dak van de donjon; een geïntegreerde aanpak voor een vernieuwende scenografie en multimediale enscenering van een bezoek aan het Gravensteen. Een kernvraagstuk dat bij elke ambitieuze interventie in het Gravensteen zal verschijnen en dus ook in de vijf voorgestelde ontwerp aanzetten, bleef in de projectdefinitie echter onbesproken:

hoe wil de erfgoedbeheerder van het Gravensteen omgaan met de historiciteit van deze vroeg-twintigste-eeuwse, neo-middeleeuwse reconstructie? Verwacht ze dat deze ambigue historiciteit als een rijkdom wordt aangegrepen, of zit ze ermee verveeld? Natuurlijk wordt in het bijgevoegde bouwhistorische dossier wel uitgebreid ingegaan op de complexe bouw- en restauratiegeschiedenis van het Gravensteen. Maar die nota neemt als analytisch document geen enkele positie in en problematiseert ook niet.

Zonder perspectief op het Gravensteen als tegelijkertijd een historisch document en een architecturale encensering van een historische verbeelding van datzelfde monument-document werd de vraagstelling vooral geformuleerd in termen van beheersmatige oplossingen en in het halen van de normen van Toerisme Vlaanderen die in het Gravensteen als hefboomproject investeert. Zo dreigt architectuur te worden herleid tot een technische probleemoplosser en te worden onderschat als het gaat over de interpretatie en presentatie van het Gravensteen als complex document en als toeristische attractie in de binnenstad. Ook erfgoed wordt dan maar weinig erkend als hedendaagse culturele praktijk en wordt herleid tot een lastige set do's-and-don'ts. Het is veelzeggend dat een van de interessantste formuleringen in het Gravensteen-projectdossier zat verscholen in de sectie randvoorwaarden en de subsectie 'erfgoed' daaronder: "Het nieuwe ontwerp voegt met respect voor de opeenvolgende restauratievisies en de historische gelaagdheid van het Gravensteen een nieuwe laag toe. Het ontwerp brengt nieuwe oplossingen aan die voorkomen dat het erfgoed verkommert door het louter te zien als een artefact. Het ontwerp getuigt van een verbeeldingskracht die dit iconische erfgoed op een positieve manier herdenkt."

7. Ontwerpspraken over het Gravensteen

Hoe herdenken de vijf Open Oproep-voorstellen dan effectief dit iconische erfgoed? Proeve van een selectieve vergelijkende lectuur:

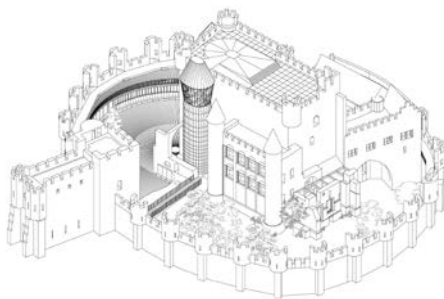
- A. Het team rondom Els Claessens Tania Vandebussche, aNNo architecten en 88888 haalt de collage-kwaliteit van het Gravensteen naar voor, deels het werk van een complexe bouwgeschiedenis, deels het product van de gedeeltelijke reconstructie door architect De Waele van begin vorige eeuw. Aan deze collage wordt zorgvuldig verdergebouwd, het duidelijkst met een aangeheeld stenen volume dat het donjonconglomeraat uitbreidt zonder het te vervullen. Verschillende toevoegingen resoneren elk figuratief met andere gebouwdelen van het Gravensteen, die hierdoor subtiel 'oplichten'.

A. Verderbouwen aan de collage: wedstrijdvoorstel van aNNo architecten, architecten Els Claessens en Tania Vandebussche, 88888, Atelier Arne Deruyter (DALTA bv), Exponanza

B. Het team rond Baukuh, RE-ST en Caroline

Voet maakt in zekere zin de omgekeerde lectuur van het Gravensteen. Het Gravensteen wordt niet als fragmentaire collage, maar provocatief als playmobile-fähig burchtkasteel geïdealiseerd. Het silhouet van waltorentjes en kantelen dat De Waele recreëerde wordt naar voren geschoven als wezenlijk historisch onderdeel en als een ambigue kwaliteit van dit erfgoed. Dat silhouet wordt aangevuld met een kloeke toren met torenhelm, gehesen in een maliënkolderachtige bekleding. De dakvloer van de donjon tooit zich, voor Google Earth View, met het wapenschild van Graaf Arnulf I.

B. Iconografie van de kasteelburcht: wedstrijdvoorstel van Baukuh, RE-ST

C. In het project van Schenk Hattori en Wim

Goes is het Gravensteen een interieur-wereld met weerbarstige topografie die niet wordt getemperd, maar opgedreven. In een labyrintisch dwalen over en tussen de lagen door verschillende bouwvolumes, wordt een belevingskwaliteit aangewezen. De binnenruimtes zijn plekken met een sfeer die moet worden versterkt door welgemikte toevoegingen zoals een hardstenen trap en enkele spaarzame puntlichten, natuurlijk strijklicht of strooilicht door massief gegoten glas.

C. Sfeervol labyrint: wedstrijdvoorstel van Schenk Hattori AA, Wim Goes Architectuur

D. ONO en Callebaut architecten stellen voor om het Gravensteen als een publieke stedelijke ruimte te ontwikkelen, waar toeristisch bezoek slechts een van de activiteiten wordt. Om dat mogelijk te maken, worden de bestaande ruimtes van het Gravensteen maximaal geprogrammeerd en uitgerust, en worden nieuwe structuren en volumes toegevoegd. Die zijn niet uniform en verwijzen ook niet naar het Gravensteen, maar doen wel iets met dit artefact: door die tussengevoegde structuren en bedrijvigheid op de site, wordt een vorm van stedelijkheid van historische binnensteden gecreëerd, die het Gravensteen niet tentoonstelt, maar als het vanzelfsprekend bijzondere decor voor het stedelijke leven herdenkt.

D. Fragment van een levende stad:
wedstrijdvoorstel van ONO architectuur

E. Het gekozen project van het team rond murmuur/Dhooghe & Meganck/Sabine Okkerse is in zekere zin de uitzondering onder de vijf inzendingen en het daagt op het eerste gezicht mijn hele stelling over erfgoedinterpretatie uit. Dit project lijkt namelijk te verzaken aan de mogelijkheid om het Gravensteen met architectuur te interpreteren. De ontwerpers gebruikten in hun wedstrijdvoorstel de centrale metafoor van het Gravensteen als een aritmisch hart in de stad – een hart waarin nood is aan gerichte hartoperaties en aan enkele protheses om een vlotte, krachtige bezoekersdoorstroming mogelijk te maken. Een zogenaamde bypass-passerelle vervolledigt de rondgang op de walmuren waar het poortgebouw deze onderbreekt. De liftschacht wordt zo compact mogelijk tegen de donjon aangebouwd. Dergelijke nuchtere, logistieke positionering ligt erg dicht bij de beheersmatige focus van de opdrachtgevers in de projectdefinitie. Maar de bescheiden toegevoegde passtukken interpreteren het Gravensteen wel degelijk, op de manier waarop de lijst van een schilderij of een vitrinekast dat doet: het Gravenkasteel verschijnt vooral gewoon als een kostbaar monument.

Malgorzata Olchowska, 'De geërfde stad', 2019
uit tentoonstelling 'Open Oorlop', © Michiel De Cleene.

Malgorzata Olchowska, 'Archipel van kleine en middelgrote steden',
2019 uit tentoonstelling 'Open Oproep', © Michiel De Cleene.

Dirk
Somers

Figuurlijk denken

Wat ik zeker over het thema kwijt wil, is dat er te veel onuitgesproken kennis in de kern van ons vak circuleert. De kern van de architectuur wordt vaak weggezet als subjectief, persoonlijk, intuïtief... Dat is een zwaktebod. Meer nog, door de kern van ons vakgebied zo mistig voor te stellen, verliezen we onze geloofwaardigheid naar de buitenwereld toe. De laatste jaren heb ik vanuit de frustratie over het gebrekkige discours aangaande die kern mijn kennis proberen aan te scherpen. Er zijn tal van interessante auteurs zoals Rudolf Arnheim, Steen Eiler Rasmussen, Pierre Von Meiss, Trystan Edwards ... die allen op hun eigen manier over de kern schrijven. Het gaat dan over compositie, waarneming, zintuiglijkheid enz. Al die auteurs vertrekken vanuit de analyse dat er een erosie van het compositorisch inzicht optreedt in de 20ste eeuw en proberen met hun boeken dat inzicht terug gestalte te geven.

In sommige pedagogische hoofden heerst de overtuiging dat je architectuurstudenten vrij moet laten om uit zichzelf te creëren. Dat is een droevig idee over pedagogie in een vakgebied waar er zo veel te leren en te studeren valt, ook over het ontwerpen an sich.

In onze praktijk doorkruisen veel agenda's elkaar. Ik wil vooral benadrukken dat architectuur maken architectuur ontdekken, interpreteren, begrijpen en herdefiniëren is. Dat is de enige manier waarop het vak – en al de miserie die eraan vastplakt – leuk blijft.

Bovenbouw (Antwerpen) werd in 2011 opgericht door Dirk Somers. Zij maken relevante gebouwen die de juiste dingen vertellen over de stad. Bovenbouw maakt zo architectuur die zichzelf is, wars van het krampachtig verlangen avant-garde te zijn. Het werk van Bovenbouw is gebaseerd op de spanning tussen denken en doen, tussen het heden en het verleden, en tussen het exotische en het alledaagse. Dirk Somers heeft een uitgesproken mening en werkt niet vanuit een verlangen naar vernieuwing, maar eerder vanuit een verlangen naar het specifieke en het meest gepaste, waarbinnen we het onuitgesprokene opzoeken.

Dirk Somers studeerde architectuur in Antwerpen en Milaan en behaalde het diploma Stedenbouw en Ruimtelijke ordening in Leuven. In 1999 wordt hij Jonge Vlaamse Ontwerper in het kader van de eerste Meesterproef van de Vlaams Bouwmeester. Van 2001 tot 2011 runde hij het bureau Huiswerk Architecten, samen met Erik Wieërs. Dirk Somers doceert sinds 2003 Architectonisch Ontwerpen aan de TU Delft en is sinds 2011 professor architectuurontwerp aan de Universiteit Gent.

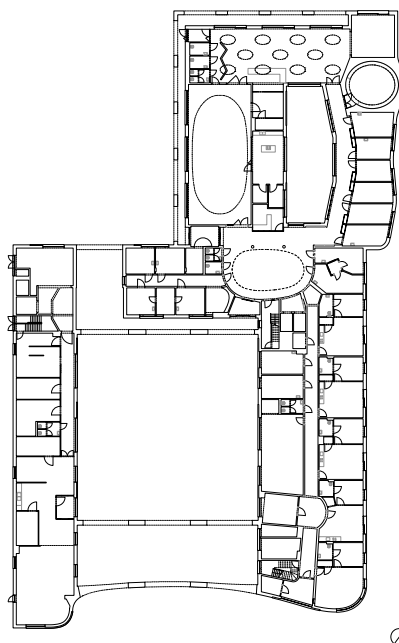
Bovenbouw stelde tentoon op de Biënnale van Venetië in 2012, in de Architekturgalerie München in 2013 en in 2014 in deSingel in Antwerpen. Het bureau werd aangesteld als curator van de volgende tentoonstelling in het Belgisch paviljoen op de Architectuubiënnale 2021 in Venetië.

De lezing is een afwisseling tussen enerzijds projecten en anderzijds *boeken en referenties*, die vaak aan de basis van projecten liggen. Om deze boeken een plek te geven binnen de lezing, wordt er gewisseld tussen de diaprojectie en filmpjes uit de bibliotheek van Bovenbouw om het ontwerpproces zoveel mogelijk te illustreren. Op deze manier hoop ik het traject zo huiselijk mogelijk te maken. Wegens de online situatie zal ik voornamelijk projecten bespreken en geen theoretisch discours houden.

WOONZORGCENTRUM DE DRIE PLATANEN Oostende

Het gebouw bevindt zich langs de Nieuwpoortsesteenweg, een schrikwekkend lange steenweg als een corridor vanuit het centrum van Oostende. Net waar deze steenweg een beetje openplooit en er wat licht en natuur komt, positioneert zich het woonzorgcentrum (WZC). Dit openplooiën hebben we trachten te thematiseren en te dramatiseren in de gevel van het gebouw. De gevel buigt weg, pikt nog even de rooilijn weer op en draait dan het landschap in. Het landschappelijke verhaal is geïnitieerd door de stad als deel van het Groen Lint, dat een soort affectiviteit van de stadsrand van Oostende probeert teweeg brengen. Het WZC, een Open Oproep project, vormt binnen dat lint een slimme kop op die trage verkeersroute. In plaats van langs het gebouw heen te fietsen, hebben we het fietspad er gewoon doorheen getrokken. De holle gevel maakt een uitnodigend gebaar om mensen in het terrein te lokken. De voorgevel langs de straatkant wordt opgetild, waardoor je onder de verdieping doorkijkt in het groene hof. Via het binnenhof kom je achterin een gebied met

WZC De Drie Platanen, Bovenbouw, Oostende

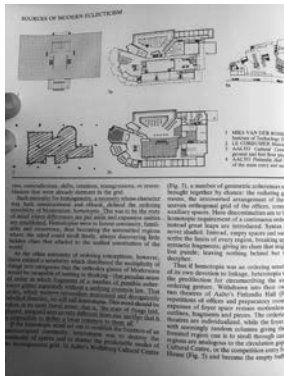
volkstuinten en een evenementenweide, deel van het masterplan Park de Nieuwe Koers. De sfeer van het gebouw roept de Belgische kust op: zandkleur voor het gebouw, duingrassgroene glazuursteen, gele zonwering ...

Het grondplan oogt wat vreemd, misschien wat rommelig op het eerste zicht, maar je herkent er een aantal planfiguren in. Zo is er gewerkt met een *ovale* knoop met een dubbel adres: zowel voor mensen van de straat als van de hof. In het achtergelegen stuk is er een soort van dorpswandeling gemaakt langs cafetaria, kapel, winkels (zorgruimtes), polyvalente zaal, ... Het restaurant positioneert zich slim tussen de bebouwing aan de straat en het recreatieve gebied van de Nieuwe Koers.

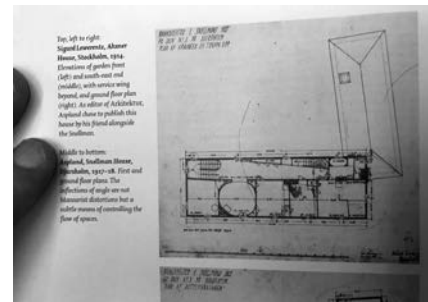
Het project vormde als het ware het zesde pilootproject *Zorg* ten tijde van bouwmeester

Peter Swinnen. Bij dergelijke projecten gaat de aandacht vaak naar het fragmenteren van gebouwen, naar het herschalen ervan tot iets bevattelijker – wat op zich een mooie tactiek is, maar de densiteit op deze site vroeg om een andere aanpak en liet geen ruimte voor fragmentatie. In de zoektocht naar het juiste grondplan was het voor ons belangrijk om herkenbare plekken te maken als balans tussen diversiteit en samenhang.

Dit was een belangrijk project voor ons omdat het een bepaald verlangen in architectuur bevat om veel meer vanuit figuren en momenten te denken en veel minder vanuit structuur of systemen.

Porphyrios maakt een soort genealogie van het denken van Aalto en dat begint gek genoeg ergens bij de arts-and-craftsbeweging. In zijn geschiedschrijving steekt arts-and-crafts de oceaan over naar Amerika, om dan via een tentoonstelling in Scandinavië – waar ook Asplund bij betrokken was – terug te keren naar Europa. Deze beweging heeft een enorme impact gehad op architecten als Sigurd Lewerentz en Gunnar Asplund, die op hun beurt een impact hadden op Aalto. Voor mij is Aalto een fascinerende modernist.

VILLA SNELLMAN
Gunnar Asplund, Stockholm, 1917-1918

Villa Snellman van Gunnar Asplund toont een eenvoudig volume met een gang en kamers: een simpel schema dat een heel rijke interpretatie of verdichting kreeg via een ovale ruimte, taps toelopende gang, een specifieke trap... Analooq banteert architect

Het boek Modern Eclecticism was voor mij een eyeopener. De auteur Demetri Porphyrios schreef in zijn jonge jaren een doctoraat over Alvar Aalto. In het boek schrijft hij over een tweedeling in architectuur, waarbij architectuur uiteenvalt in een homotopische en heterotopische manier om architectuur te maken. Hij toont Mies en Le Corbusier als homotopische architecten, naast Aalto als heterotopisch architect. Als je accumulatief denkt, dan rijg je de dingen aan elkaar. Het gebouw wordt als het ware een cluster van ideeën. Dit boek bevat knappe planfiguren.

Ragnar Östberg in het stadhuis van Stockholm een architectuur met een ongecompliceerd schema, dat echter vol momenten en figuren zit die als het ware een eigen leven leiden.

Het verdiepingsplan is in essentie een hof-typologie met een rondgang. Hier hebben een levendige beleving willen geven zonder doodlopende gangen. Het vormt een wandeling met heel wat variatie: een deel toont het leven op de Nieuwpoortsesteenweg, andere delen monden uit in diverse ruimte-ervaringen (een vijftal rustplekken), nog andere gangen passeren langs het hof.

Het gebouw is opgevat als een enfilade van momenten die de bewoners een geanimeerde passage biedt. Deze momenten ontstaan door variatie op een consequente vormtaal, materialiteit en kleurkeuze. De introductie van kleurvakken zorgt tevens voor extra oriëntatie en herkenbaarheid bij de bewoners. De materialiteit suggereert huiselijkheid.

RENOVATIE VAN EEN RIJWONING Antwerpen

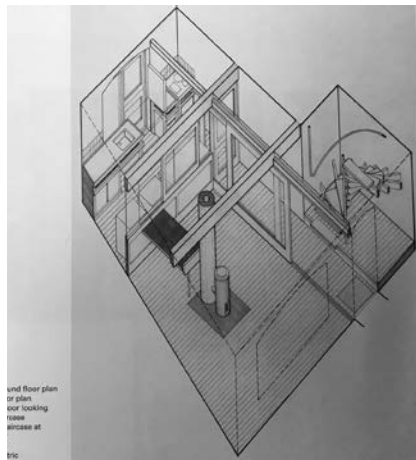
Een klassiek negentiende-eeuws burgerhuis dat in de jaren 70, 80 heel veel van zijn specificiteit heeft verloren door allerlei interventies met een net-niet gehalte. Het was een huis met veel kamers op de verdiepingen en een grote openheid op het gelijkvloers. Dit project is in zekere zin analoog met hoe we vaak in dergelijke huizen leven: de schoorsteenmantels, mouluren, de mooie oude deuren, oude stukjes vloer die we allemaal koesteren ... voorts kleden we de rest minimaler en wit aan, eerder dan wat de negentiende eeuw voor dergelijk huis in petto had. Kunnen we niet diezelfde

esthetische logica van geïsoleerde, kleurrijke figuren in een witter geheel reconstrueren? Kunnen we veel van wat er is verloren gegaan vervangen door nieuwe figuren?

De plaasteren lambrizing, het eiken raamwerk, het stalen vakwerk, de balk, het houten kamerscherm en de gebogen getegelde muur dragen allemaal bij tot de allure van de woning.

*In het boek over James Gowan (de voormalige partner van James Stirling), *Modernity and Reinvention*, staan een aantal projecten die niet zo erg spectaculair zijn, maar wel blijven hangen.*

Hier hebben we een axonometrie van het Dodd house, een verbouwing van een meow's house: al het nieuwe bestaat uit elementen, alles is in zekere zin object; een balk, een leuning, een trap ... elementen die uiteindelijk samen architectuur maken. Dit als hypothese hoe we naar de verbouwing in Antwerpen kunnen kijken. Hoe je met een collage van elementen een woning kan maken.

Een zwak punt in die negentiende-eeuwse woningen zit veelal in het midden in de gang, die vaak een smalle donkere zone wordt. Het element van mineur hebben we uit het project weggehaald en het net veel grandeur gegeven. Het heeft *présence* om mensen te kunnen ontvangen. De elementen hebben diverse materialen en kleuren en vormen samen een coherent geheel. De keuken kijkt als een vitrine op de trap naar boven.

Voor het achterhuis kozen we voor een Schinkel-achtige tent, de tuinkamer, tegenover het eerder torenachtige voorhuis. De achterbouw voelde ook meer aan als een paviljoen in de tuin, die ook een bepaalde lichtheid kan hebben. Het plafond is uitgevoerd in glooiende houten ribben, die de kamer een huiselijke atmosfeer geven.

Hiervoor inspireerden we ons op een project van GAFFA dat de aanleiding gaf voor het verder uitwerken van de achterbouw, vooral het vakwerk. Voor mij is het een belangrijk aspect van architectonische cultuur dat ideeën van de ene plek naar de andere verhuizen. Het is belangrijk dat dergelijke dynamieken er zijn, als ze maar anders genoeg verwerkt zijn. Het Chiswick house in London, door Lord Burlington gebouwd, wordt als een soort afgeleide van de Villa Rotonda van Palladio in Vicenza gezien. Op foto lijken ze op elkaar, maar in werkelijkheid zijn ze totaal anders. Op het moment dat de gelijkenis sterkt wordt, wordt net het verschil enorm sprekend. Dit maakt het andere project dan ook weer net iets meer gelaagd.

CONTAINERPARK LUCHTBAL Antwerpen

De visie die we neerlegden om een vijftal containerparken aan te pakken, komt erop neer dat we die recyclageparken recyclagepleinen zijn gaan noemen, als plekken in een suburbaan landschap met een gevoel van plaats en schaal. Een personeelsgebouw, een luifel, een aantal vlaggenmasten die we zelf introduceerden voor signalisatie en afbakening. Op Antwerpen Luchtbal werd het personeelsgebouw en de luifel als één gebaar opgevat. Het personeelsgebouw krijgt een naaktheid door doorgezaagde snelbouwstenen te gebruiken. Het wordt een soort gevelloze gevel, achter de structuur van de luifel.

Het boek Equilibres van Peter Fischli and David Weiss heeft op een of andere manier als inspiratiebron gediend. De cultuur van recyclage, de industriële omgeving en de plek die je als architect inneemt, is misschien nog

wat oneigenlijk. Ook voor buitenlandse architecten is het uniek dat je als architect een containerpark kan ontwerpen. Toch zit het vol poëzie, visuele kracht en potentie. Ook in het werk van Fischli & Weiss kan je momenten van kracht ontdekken. Wie het filmpje 'Der Lauf der Dinge' van Fischli & Weiss kent, begrijpt hoe wij hier ingrijpen.

De personeelsruimte is als een soort enfilade opgevat, bergop, volgens de 3% helling van het park, langs functionele ruimtes naar de eetruimte.

ZORGCAMPUS Antwerpen

Dit betreft een grote zorgcampus in een suburbaan landschap, die door zijn schaal een bijna landschappelijke logica heeft. Moeilijk om met dergelijke schaal een relatie op te bouwen. We proberen vanuit het landschap te denken en dit als metaforisch principe te hanteren om in zo'n groot gebouw ritme, schaal en herkenning te brengen. Het is boeiend om over dit gebouw te praten omdat we als architect ook de wereld moeten helpen, in die zin dat we een grote klimaatcrisis kennen. Dit is een traject omtrent het ontdekken van houtbouw. CLT met name is een leuk bouwsysteem, dat nog vrij jong is en waarvan de esthetiek naar ons gevoel eerder primitief is en nog niet doorontwikkeld. Het fijne aan bouwen met hout is het feit dat er veel structuur nodig is om de vloeren te dragen. In dit project is structuur eerder een leitmotiv.

Het mooie boek over Dom Hans van der Laan door Caroline Voet behandelt van der Laans fascinatie voor de ritmiek van

structuur. Vanuit een technologische blik bouwt van der Laan te dikke muren en te dikke kolommen. Houtbouw, met zijn prominente structuur, geeft een technologisch motief om naar van der Laan te kijken, met zijn prominente kolommen en balken. De eenvoud van ritmes en dimensies die wisselen leiden op een heel primaire manier tot een rijke ervaring.

Dit gebouw is bestemd voor mensen met een psychische en motorische handicap, ook met autisme, wat maakt dat het gebouw een bepaalde rust of sereniteit heeft, zonder saai te zijn. Het gebouw heeft warmte, herkenbaarheid en huiselijkheid nodig.

Een ander lievelingsboek is Traditional Japanese Houses van Yukio Futagawa, waarbij je naar de pracht van de Japanse houtarchitectuur kijkt. Je hebt het gevoel dat het gebouw als een vertakking, als een soort eindeloze boomstructuur op architecturale wijze, bijna een metaforische natuur vormt. Dat is één aspect. Een ander aspect is dat de grafiek van de houtarchitectuur heel krachtig is, heel sprekend, maar ook dat de architectuur tegelijkertijd vol met kleine momenten zit. Deze nestelen zich dan in die grote structuur en op die manier brengen ze herkenbaarheid en aanknopingspunten die ervoor zorgen dat de heel dominante abstractie van de structuur plots heel concreet wordt en een soort moment van identificatie en oriëntatie biedt.

Een beetje op z'n van der Laans hebben we het geheel in ritme proberen te vertalen, kolomstellingen zou je het kunnen noemen. Analooq voor de elementaire lijnen en vlakken, voor de gevel buiten en maar ook voor de

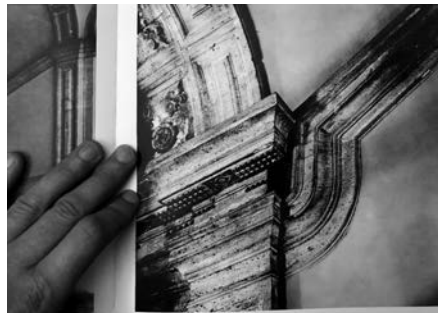

binnenzijde, waar dezelfde grammatica van Japanse houtarchitectuur op een heel andere manier terugkomt. Vervolgens hebben we veel wit aan de ruimtes toegevoegd omdat je met CLT al snel het gevoel dreigt te krijgen dat je in een houten kist bent beland.

EEN COMPACT HUIS OP EEN HELLING Kruibeke

Het huis ligt op een oude glooiing naar de Schelde toe: ongebruikelijk veel topografie voor een woning in het Antwerpse. Het terrein is deel van een verkavelde kasteeldreef die anderhalve meter oploopt. De meeste woningen in de straat gebruiken splitlevels, maar aangezien we hier een kleine bungalow bouwen, gingen we op zoek naar een figuur die nog meer vastgehecht zit aan de topografie en die echt een wandeling

vormt langs de glooiing naar boven. Het plan werd gegenereerd als een wandeling langs vier deuren tot in een leefruimte. Vanuit de leefruimte kijk je in een patio, maar door de topografie ook eroverheen. Zo krijg je ongeveer een visuele lus in het project.

*Toen we aan het plan werkten, begon ik gelijktijdig – misschien ook uit frustratie over het begrip schoonheid en het ongrijpbare karakter ervan – aan een periode waarbinnen ik enorm veel boeken begon te lezen omtrent compositie, vormgeving en dergelijk meer. Hier heb ik het boek *Architettura del rinascimento a Roma* van Paolo Portoghesi. Op zich, in de klassieke architectuur, is er heel veel esthetiek die zich bezighoudt met hoe geknikte, gekromde rechte vormen met elkaar in dialoog gaan. Met name dit boek probeert een interessante esthetiek te isoleren uit het grotere verhaal van de klassieke architectuur.*

*Luigi Moretti (boek *Works and Writings* van Frederico Bucci) is iemand die in de naoorlogse tijd zelf ook veel is bezig geweest met het recupereren van de esthetiek van de klassieke taal. Ook een abstracte contravorm van klassieke gebouwen die in zijn werk uiteindelijk hebben geleid tot allerlei herinterpretaties. Als je op een goede manier, gekromd, gebogen en recht bij elkaar brengt, is dat misschien wel mooi.*

Vandaar een geknikte wand en een gekromde wand als dialoog tegenover elkaar.

Het metselwerk in de patio is in verstek aan elkaar gezet. We waren geïntrigeerd door een gebouw dat in zekere zijn een bouwkundige identiteit had, maar dat geen massa had. Het allereerste idee was om een gebouw op een helling niet te veel gewicht te geven en het in hout te bouwen. De aannemer echter was reeds gecontracteerd voor we op dat idee kwamen en het was een traditionele metselaar. Dat leidde tot een gebouw dat wel gemetseld maar toch eerder licht en niet zozeer massa was. Het gebouw heeft een sterke grafische identiteit.

RENOVATIE VAN DRIE HISTORISCH WAARDEVOLLE PANDEN Antwerpen

Het uitgangspunt voor deze wedstrijd van AG Vespa was vrij simpel: het verbouwen van drie historische panden, die ooit drie voordeuren hadden. Door de druk op het winkelapparaat van de Meir was er maar eentje overgebleven.

De stad verhuurde de gelijkvloerse ruimtes, maar boven stond alles leeg. Bedoeling was om er acht appartementen te genereren. De deur in het midden liet toe om appartementen over de grenzen van de gebouwen heen te maken. De eclectische gevels op de Meir zijn redelijk impressionant, de interieurs daarentegen eerder teleurstellend. Wat enorm intrigeerde, was net die zwakke relatie tussen gevel en interieur. Als architect zou het een mooie ambitie zijn om te zorgen dat dat gebouw aan consistentie wint door het te verbouwen. Doorgaans is een grondige verbouwing een moment waarop je een bepaalde tweeledigheid in een project krijgt. De identiteit van een project wordt complexer en heterogener en het nieuwe wordt uitgespeeld tegen het oude. Dit project heeft zoveel potentie om omgekeerd te denken, om te kijken naar hoe je consistentier geheel overhoudt aan het einde van de werken. In de wedstrijdphase hebben we reeds met een aantal bas-reliëfs onze liefde uitgesproken voor de potentie om zo naar dat project te kijken, om een royale trap te introduceren. Er waren een twaalfstal schoorsteenmantels die nogal teleurstellend waren.

Als we kijken naar Sir Edwin Lutyens (Edwin Lutyens Country Houses door Gavin Stamp), dan vinden we een spread waarbij schoorsteenmantels kleine stukjes architectuur zijn.

Heel vaak zelfs hernemingen van elementen uit de gevel of zelfs verknoopt zijn met de gevel om een ruimte in een ruimte te worden. Hij was bijna de laatste klassieke architect, maar iemand die met veel openheid en een frivole blik naar klassieke architectuur kon kijken. Dit is ook zo'n plek waar de haard een kamer is en waar een soort schoorsteenmantel als een soort deurlijst over de overgang is gezet.

een lager element als verschaling toegevoegd om de grote hoogtes te breken en ze op schaal van de ruimte te brengen.

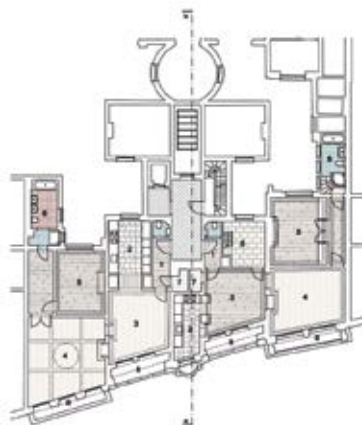
Al deze interventies halen de schizofrenie tussen een meesterlijke gevel en een pover interieur onderuit.

Tekst door Hera Van Sande, gebaseerd op de lezing

Op een bepaald ogenblik in de wedstrijdphase waarbij je een heel evidente connectie wil maken tussen een eetkamer en een zitruimte – elk deel van een ander gebouw, stoot je dan heel evident stoot op het feit dat die oude schouwen echt in de weg staan om die relatie mogelijk maken. Dat conflict heeft net veel potentie: misschien is die schouw wel een deur en kan je er doorheen, of wordt het een venster.

Door het introduceren van bogen in het interieur wordt de monumentaliteit van de gevel dieper naar binnen getrokken om zo de consistentie van het gebouw te verhogen. Soms wordt

PROJECT

Woonzorgcentrum De Drie Platanen

Oostende

Het project wordt uitgelegd in de transcriptie van de lezing aan de hand van referenties uit Scandinavië. In het Nordic Classicism van Asplund, Celsing, Ostberg en Aalto schuilt het verlangen om historische noties als huiselijkheid, citaat, referentie en veelheid een plaats te geven in een gebouw. Dat heterotopische en heteroclyte verlangen leek ons een heel gepaste ambitie om vorm te geven aan een woonzorgcentrum. We hebben een gebouw gemaakt dat tegelijkertijd een stuk architectuur is, maar ook vol momenten van verrassing en uniciteit zit. Zo slagen we erin om een huiselijke en soms zelfs een wat dorpsse ervaring op te schalen naar een groot complex.

Vraag en antwoord

Vraag 01

“Wat bedoelen we als we spreken over architectonische kwaliteit?”

Het is moeilijk die vraag te beantwoorden. Kwaliteit in architectuur voor mij is dat wanneer een gebouw erin slaagt me te raken. Maar wat bepaalt in vredesnaam of ik wel of niet geraakt word? En hoe krijg ik zo iets in mijn eigen werk voor elkaar? Hoe ontwerpen mensen objecten met zo’n mooie, natuurlijke aanwezigheid? Een woord hiervoor is sfeer.”

Peter Zumthor, 2006

Net als Peter Zumthor zijn we op zoek naar het onuitgesprokene. Wat versta jij onder ruimtelijke kwaliteit? Wat maakt een ruimte voor jou bijzonder? Wanneer raakt een ruimte jou? Of de vraag zou ook kunnen zijn: Wat betekent het thema *onuitgesproken* voor jou?

Sfeer, het begrip dat in ons OASE#91 nummer centraal stond, heeft inderdaad iets ongrijpbaars. Het is lastig te definiëren omdat juist sfeer veranderlijk is, en door iedereen anders ervaren wordt. Böhme noemde het de bewuste samenkomst van object en subject, en in zekere zin is dat waar het bij een betekenisvolle architectonische ervaring vaak om gaat: het bewust waarnemen van een bepaalde objectmatige werkelijkheid, die je emotioneel raakt. Waardoor dat komt is telkens een samenspel van verschillende factoren, waarbij zulke veranderlijke aspecten als je eigen stemming en het weer een grote rol kunnen spelen. Desalniettemin is het vaak een zekere ruimtelijke kwaliteit die dat soort ervaringen mogelijk maakt: een subtiel detail, een bijzondere samenkomst van materialen, een

compositie van vlakken waardoor het licht op een bijzondere manier langs een wand strijkt. Een ruimte raakt me als ik er ineens mee samenval, als ik me ineens ervan bewust ben juist daar te zijn, als het licht, het materiaal, de lijnen, de textuur, het geluid van de ruimte of de omgeving allemaal samen komen in dat ene moment. Dat kan evengoed een bekend gebouw zijn als een volstrekt anonieme architectuur, een kamer in een klooster waar de wind door de gehavende gordijnen waait, een spiegeling op een kanaal en de deinende ritmes en kleuren van de er tegenoverstaande gevels, een lege zaal in een museum ...

Klaske Havik

Energie, stilte en rust zoals te vinden in de 12e eeuwse Abdij Le Thoronet in Var, Frankrijk.

Marie-José Van Hee

Onuitgesproken? Ik probeer meteen aan het verschil te denken tussen onuitgesproken en onuitspreekbaar. Ik kies voor het laatste woord, dan hoef ik ook niets meer te zeggen. In stilte voelen we en we beseffen dat het niet te verwoorden is.

An Fonteyne

Zit ruimtelijke kwaliteit niet net in de relatie die een ruimte aangaat met wat buiten die ruimte is? In hoe je binnenkomt. Soms royaal, de deuren centraal en wijd open, soms subtieler of zijdelings waardoor de ruimte meer intiem aanvoelt. In het uitzicht. Soms wijds, buiten en binnen vloeien in elkaar over, een blik die bij het binnenkomen direct terug naar buiten wordt geleid, en soms meer discreet, een glimp, zien zonder gezien te worden.

En in de manier waarop het daglicht binnenvalt. Soms overvloedig en direct, een overdaad, soms subtiel en onverwacht, de zon die plots binnenvalt in een kamer die pal op het noorden is gelegen. *Soms* is niet goed of fout, wel een uitgesproken keuze.

Tania Vandenbussche en Els Claessens

Hoe kan architectuur het gewone overstijgen zonder er ongewoon uit te zien? Hoe kan een plek vertrouwd, sensibel en krachtig aanvoelen? Hoe kan architectuur beroeren? Onuitgesproken gaat over welke invloed een gebouw heeft op de waarnemer en hoe dit wordt verwezenlijkt op een niet-geforceerde manier.

Sarah Poot

Abdij Le Thoronet in Var, Frankrijk, ©MJVH

Wat maakt een ruimte voor jou bijzonder?

Wanneer raakt een ruimte jou?

Als het een gevoel oproept

Als het gelaagd is zonder complex aan te voelen

Als het intelligent is op een simpele wijze

Als het een dimensie van tijd in zich draagt

Als het dialogueert

Als het niet opdringerig is

Als het intuïtief mag zijn

Wat versta jij onder ruimtelijke kwaliteit?

Ruimtelijke kwaliteit is voor ons het verhaal dat verteld wordt: een verhaal met een tijdslijn, met dialogen, met personages, met scenes, met een spanningsboog en ontknopingen, met versnellingen en met rustpunten, met spanning en ontroering.

Basile Graux en Koen Baeyens

- 1 A prominent example for making nature graspable for the human being would be Dom Hans van der Laan's measuring system. See Hans van der Laan, *De Architectonische Ruimte. Vijftien Lessen Over De Dispositie Van Het Menselijke Verblijf*, Brill: 1977.
- 2 Arnheim, Rudolf, *Art and Visual Perception. A Psychology of the Creative Eye*, University of California Press, Los Angeles: 1954, p. 411.

Ruimtelijke ervaring, ruimtelijke kwaliteit is voor mij niet te bevatten tussen muren of conventies. Ruimte is veeleer een zintuiglijke ervaring. Het ritmische, de herhaling in lijnenspel waardoor perspectieven worden versterkt. Ruimtesuggestie veroorzaakt door licht en schaduwwerking. Eigen schaduw, slagschaduw. Een priemende lichtbundel, reflectie op een materiaal. De verticale sturing mede door integratie van zenitale

lichtinval. Het spel tussen ruw en zijdezacht, stoer en broos. Geïsoleerd of open ten opzichte van de omgeving. Die deelaspecten, elkaar ondersteunend, dragen bij tot één verhaal, één totaalervaring. Een totaalervaring uniek in haar setting, altijd veranderlijk.

Tim Rogge

For millennia, people have been unable to prove, what an obscure Greek philosopher once said, that you can't step into the same river twice. However, what is verified, is that about 809 years ago, a recluse Japanese poet wrote, that although the river remains constant the water is not the same. Disregard 0, and you will find that 89 years ago, reacting on the obscure philosopher's potentially false utterance, a genius Austrian-British philosopher stated, that in fact you can step into the same river twice, by that potentially, unintentionally echoing the recluse poet's statement. In contradiction, turn that around, and 68 years later an acclaimed Swiss architect wrote, that if we throw a stone into the pond, the pond is no longer the same. Now, mirroring that gives you 80, which does not make a lot of sense.

Johannes Berry and Mayu Takasugi

Can you remember being in a place, where – while seeing its ingredients with the eye – they were only highly contributing and even inextricable to the wholeness of the thing only through their kinesthetic, auditive, aromatic, touching character? Did these elements of perception even contradict what you saw? Was there magic?

With some liberty, I would like to draw the attention to the relationship between the creation of physical space, and our being. We as humans could state that our productive thinking in general has always consisted in the shaping of images, which may refer naively to the primitive beginnings of human reasoning, namely when theories and invention were derived from the sensory form of what was directly perceived or imagined. Continuously, if giving shape and measurement¹ has been the process through which humans have been conceiving space in the first place, then this primary approach could establish and reconnect our humanness to our architectural production, because eventually our scientific selves are ultimately not evolved in merely rational operating species.

If then our senses evolved as biological aids for survival, they aimed at the difference between enhancement and impediment of life. We are in this world, and our being is existential. All events are transitory by nature, they come and go and among the events is our own being. The relationship between the position of man as a perceiver of things and its existential urge to understand its surroundings underlines the necessity of our being to relate our observations into meaningful relations that are condensed in a whole. For these fragments to result into a meaningful entirety, we humans simplify what our very precise organism of sight constantly and actively engaging for. But on the other hand, brain and mind envisage change and crave it.

They strive for growth, invite challenge and adventure. Man prefers life to death, activity to inactivity. Without this the result our simplification would only result like salt crystals that dissolve in water.² It is this active modification of reality, an implicit process of simplification compensated by the dynamic destabilizing character of our existence that is in dialogue with the other senses. Magic is within each perceiver.

Steven Schenk and Daisuke Hattori

Deze vragenknoop is een bedrieglijk clusterbommetje: wat is (voor mij) ruimtelijke kwaliteit, wat is architectonische, wat raakt me en wat is het onuitgesproken in architectuur? Om te beginnen wil ik toch al deze vragen van mekaar losweken. Ze gaan allemaal over ideaal-verwachtingen voor architectuur of onze gebouwde omgeving, maar laten we toch niet doen alsof dit één kwestie is. Wat een horror mocht ruimtelijke kwaliteit betekenen dat je in een stad, een straat, een steenweg, een winkelcentrum de hele tijd 'geraakt' wordt door architectuur! Het onderscheid tussen de vraagstukken in elk van bovenstaande vragen is relatief gemakkelijk te maken – met concepten als gelegenheid en gepastheid kom je al een heel eind.

Wat mij boeit is de spanning tussen kwaliteiten die te maken hebben met wat we 'interessant' kunnen noemen, en kwaliteiten die te maken hebben met de manier waarop architectuur overtuigt zonder interessant te worden – zelden door te treffen, meestal door een gepaste aanwezigheid, het bieden van een kader dat varieert tussen verschijnen en verdwijnen. Ik neig ernaar om mijn oordelen op te bouwen rondom het interessante, maar ik zie daar steeds meer de beperkingen van in.

Maarten Liefoghe

Zumthor is een ongelooflijk architect. Maar laat ik een keer tegen de gangbare lofbetuigingen ingaan. Zijn werk koestert ook een wereldvreemdheid. Dat snobisme beschermt hem tegen overbevraging en de neergang van de starchitect. In zekere zin is het een slimme zet. Maar het maakt de positie van Zumthor ook enigszins irrelevant. Zijn gebouwen grenzen aan het onbetaalbare omdat ze bouweconomische evidenties negeren. Architecten moeten leren om het beste te maken met wat er voor handen is. Elitarisme reduceert architectuur tot een dure hobby aan de rand van de maatschappij. Dat mogen we niet laten gebeuren, zelfs al verbranden we daardoor af en toe onze handen.

In een paar zinnen antwoorden wat een ruimte bijzonder maakt, is niet zo'n goed idee. Taal heeft niet het vermogen de synesthetische ervaring van architectuur te evenaren. De vraag sla ik verder dus maar snel over.

Dirk Somers

Deze vraag is te groot voor een algemeen antwoord. Feitelijk zijn mijn teksten over de huizen van Marie-José Van Hee een poging een antwoord te formuleren. Er zijn plekken die maken dat je wil blijven, wil gaan zitten, niet meer veel nodig hebt. Waar de architectuur haar plaats kent, ergens tussen dienend en afwezig en verheffend.

Mechthild Stuhlmacher

Vraag 02

“De manier waarop we sfeer ervaren, wordt bepaald door tal van aspecten en is als zodanig nauwelijks te definiëren, maar wat wel vastgesteld kan worden is dat sfeer in eerste instantie een totaalervaring is en geen optelling van deelaspecten”.

Gernot Böhme

Onuitgesproken gaat vooral over dingen waarover we het meestal niet expliciet hebben: verhoudingen, tactiliteit van materialen, texturen, licht, schaduw, donker, relatie mens – gebouw, kleuren ...

Onuitgesproken gaat vooral over dingen die moeilijk te definiëren zijn: is een gebouw mooi? Heeft het gebouw een ziel? Op welke manier spreekt het onze zintuigen aan (geluid, licht, geur, vochtigheid ...)? Welk gevoel roept het op?

Selecteer een beeld, los van eigen werk,
dat voor jou het idee *onuitgesproken* weergeeft.
Dit mag buiten het domein van architectuur vallen.

Deze foto (eerder gepubliceerd in genoemd OASE-nummer over sfeer), maakte ik in het St. Joachim van Osogovo klooster in Kriva Palanka, Macedonië. Ik verbleef hier meerdere malen als docent van de architectuur zomerschool van de architectuurfaculteit in Skopje. Het klooster stond aan de rand van een beboste vallei, vanaf het open balkon (chardak) zag je het bos aan de overkant. De houten vloer van de kloosterkamer, de verticalen van de balkonrand, de raamroeden, de deur. De wind vanuit het bos in de gordijnen. Het licht en het donker. Diepte in lagen. Vlak voor mijn kamer, de open maar besloten ruimte, en dan, het bos in de diepte van de vallei.

Klaske Havik

*Portret van de Kunstenaar door hemzelf (XV),
Jan Vercruysse, 1984*

An Fonteyne

*Trappen in de openbare ruimte
van het dorp Pitigliano, Italië*

Marie-José Van Hee

Beeld uit Sally Mann, Immediate Family, 1992

In fotografie en film is hetgeen wat niet in beeld is, en letterlijk onuitgesproken, vaak belangrijker dan het beeld zelf. Zwart-wit versterkt de rol van belichting en op die manier ook de sfeer. Het werk van bijvoorbeeld Saul Leither of Sally Mann blijft ontzettend onuitgesproken en suggestief, maar verbeeldt enorm veel.

Sarah Poot

*Rock Ship of Masuda,
Japan, 2018*

Johannes Berry and Mayu Takasugi

Klaarte van Raoul De Keyser, 1991

De uitdaging/onmogelijkheid om *licht* te schilderen vertoont gelijkenissen met hoe moeilijk het is om te praten over abstracte begrippen zoals ruimtelijkheid, of het onuitgesprokene in beeld te brengen binnen architectuur. Raoul De Keyser slaagt er in dit werk wonderwel in om *het licht* te schilderen: door op een hete zomerdag een felverlicht raam te schilderen waarvoor de jaloezieën gesloten zijn. Eenmaal duidelijk is wat bedoeld wordt met dit abstract werk, kan je niet anders zien dan de intensiteit van het licht dat tegenaan de jaloezieën botst. Waarom dit werk? Het plots *zien*, de aha-erlebnis bij het lezen van de titel *Klaarte* en plotseling (letterlijk) zien wat de schilder tracht weer te geven. We maken graag de vergelijking met het moment waarop een ontwerp plotseling vorm krijgt en de beoogde ruimtelijkheid zich laat lezen.

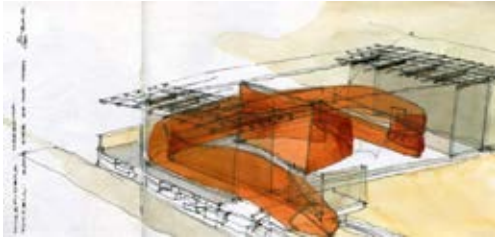

Kreupelhout, van Berlinde De Bruyckere
ism J.M. Coetzee, 2013, © Mirjam Devriendt

De installatie *Kreupelhout* van Berlinde De Bruyckere is een poëtisch werk dat persoonlijk een sterke indruk heeft nagelaten. Het werk is intuïtief, kwetsbaar en tactiel. Het zoekt de grens op tussen herkenbaar en bevreemdend, tussen leven en vergankelijkheid. Pure emotie.

Ik heb het werk kunnen bekijken/bewonderen in Venetië en in het SMAK. Beide benaderingen waren heel verschillend van beleving en aanpak, maar even krachtig en doordacht. Er werd weinig aan het toeval overgelaten. Er is een heel evenwichtige, ruimtelijke setting gecreëerd, waarbij kleur, licht (of het gebrek ervan) en circulatie heel harmonieus op elkaar inspelen en ondersteunend werken zonder dwangmatig aan te voelen of op de voorgrond te treden.

Basile Graux en Koen Baeyens

Transparante tekening van het *Minamidera House Project*.

The Minamidera Art House Project van Tadao Ando en James Turrell, © Tim Rogge

Tim Rogge

Fluss, Michael Lange, 2012-2014

Steven Schenk

Untitled, Felix Gonzalez-Torres, 1991

Maarten Liefoghe

Crypte Vaals, 1991, © Caroline Voet

Detail project Bovenbouw, © Mechthild Stuhlmacher

Van Dom Hans van der Laan valt er veel te leren in dit opzicht. Kloosters zijn natuurlijk dankbare situaties om sfeer te scheppen. Van der Laan heeft er alles in de hand. Geen bordje, geen detector, geen dilatatievoeg die de sfeer komt verpesten. Dat is heerlijk. Maar het meest kan je leren van van der Laan als compositorisch talent. Veel mensen denken dan aan getallen. Maar ik ben een luie fan. Ik gebruik zijn basics: het plastische getal als minimale zichtbare verschil (1,33) en het getal 7 als bovengrens wanneer je opschaaft. Goede architectuur speelt zich af tussen 1 en 7.

Dirk Somers

Bij het doorkijken van de toevallige selectie van mijn eigen foto's op mijn telefoon kies ik voor deze vraag een detailfoto van een geweldig, zeer klein project van de door mij bijzonder gewaardeerde collega's van Bovenbouw. Het toont een heel rudimentaire architectuur die met boerenslimheid in elkaar is gezet en die langzaam maar zeker wordt overgenomen door de natuur. Ook al is het een zelfgemaakte foto vat het beeld veel samen waar het mij om gaat: het belang van materiaal voor een bouwwerk, de balans tussen controle, loslaten en toe-eigening, de schoonheid van veroudering, van licht en schaduw, het omarmen van het niet- ontworpen en daarmee een gezonde en natuurlijke relativering van ons vak.

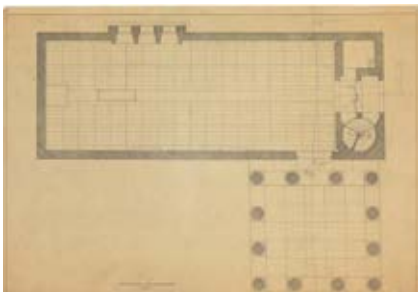
Mechthild Stuhlmacher

Vraag 03

Welk gebouw of welke ruimtelijke ervaring heeft jou zodanig geraakt, dat het ertoe geleid heeft dat je architect werd of dat je in die overtuiging gesterkt werd? Of een gebouw dat jou gewoon stil deed staan en ontroerde. Illustreer dit naar keuze met een beeld, een woord, een schets, een bedenking ... of een beeld met korte uitleg.

Elke bijzondere ruimtelijke ervaring sterkt je in het besef architect te zijn, of in ieder geval het besef ruimtelijk te denken en een gevoeligheid voor architectuur te hebben – maar ik mag hopen dat een dergelijke ruimtelijke ervaring ook aan niet-architecten is voorbehouden. Er is voor mij niet een enkel gebouw of een enkel moment te benoemen maar er zijn er vele, gelukkig. Soms is zo'n ervaring, althans gedeeltelijk, in woorden of beelden te vatten. Voor voorbeelden verwijst ik naar mijn gedichten en foto's elders in dit cahier.

Klaske Havik

Sigurd Lewerentz, Resurrection Chapel, Stockholm, 1925

An Fonteyne

Een stadsfragment van Arezzo, vastgelegd door Piero della Francesca op het fresco 'Ritrovamento delle tre croci'.

Marie-José Van Hee

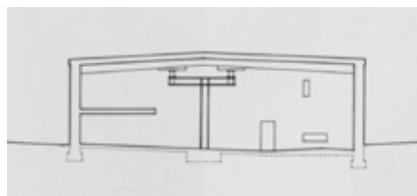
De keuze om architectuurstudies aan te vatten speelt zich hoe dan ook af in de adolescentie. Een periode waarin je nog onwetend bent en je laat leiden door emoties. Pas daarna, tijdens de opleiding architectuur, komt het begrip “goede” architectuur aan bod. Achteraf bekeken blijken de plekken en gebouwen die je als leek instinctief bewondert veelal ook kwalitatieve architectuur te zijn. Een voorbeeld hiervan is het decor voor Rosas danst Rosas. Ik was op jonge leeftijd totaal geïntregeerd door dit gebouw: de lichtinval, de enfilades, de glazen wanden, de verhoudingen ... Het bleek achteraf om het schoolgebouw van Henry van de Velde te gaan.

Sarah Poot

Family lunch in the garden, at the foot of Tokyo Tower.

Johannes Berry and Mayu Takasugi

Colin St. John Wilson, Sigurd Lewerentz and the Dilemma of the Classical, *Perspecta*, Vol. 24 (1988), p.67.

Steven Schenk and Daisuke Hattori

Persoonlijk zijn mijn meest bepalende momenten als architect heel alledaags. Vaak een combinatie van bevreemdende lichtinval, zachte geluiden, vage stiltes en een innemende vorm van traagheid. De meeste spelen zich af in mijn kindertijd en hebben toen onbewust een heel sterke indruk nagelaten. Met de jaren ben ik die schijnbaar alledaagse ervaringen meer gaan koesteren en trachten te vatten. Ik hou van deze momenten omdat ze iets ongrijpbaars hebben, maar toch zo krachtig zijn.

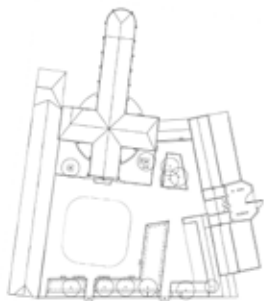

Cover van schetsboek Sint-Lucas november 2018: studenten namen tijdens een sitebezoek nonchalant plaats op een paar losse betontegels om naar de bebouwde omgeving te kijken.

Basile Graux en Koen Baeyens

Een bezoek aan het binnenplein in Averbode is voor mij steeds weer een intense ervaring. *Omgeving* heeft dit plan in 2010-2012 ontworpen en uitgevoerd. De ingrepen zijn zo minimalistisch dat het verdacht lijkt. Wat wordt er verzwegen, wat wordt niet getoond? Is het zo simpel, kan het zo simpel? De vele reacties op sociale media, de vele foto's van mensen die proberen de sfeer vast te leggen fascineert mij telkens weer. Wat is hier gebeurd? Wat beklijft is de ruimtelijke encensering van een donker poortgebouw en een in het zonlicht badend plein omgeven door gebouwen in verschillende bouwstijlen die samen een ensemble maken waarin de menselijke schaal zich perfect mee verhoudt. Het plein staat ten dienste van de gebouwen. Het plein faciliteert in eerste instantie het dagdagelijks gebruik van het plein. Het mooie, tijdloze materiaalgebruik ligt er kamerbreed uitgesmeerd van gevel tot gevel en zorgt voor een gelijkwaardigheid van alle gebouwen. In tweede instantie besef je dat het plein veel meer is dan een facilitator en dat het op een sluwe wijze alle gebouwen overklast, gewoon door deze gebouwen te laten spiegelen in het hart van het plein. De spiegelvijver zorgt voor een extrapolatie van de beleving. Wolken en gebouwen gaan een dynamische dialoog aan op een flinterdunne waterfilm. Vanop een afstand ben je een bevoorrechte waarnemer, éénmaal aan rand van de vijver word je actor en zie je jezelf

Abdijplein Averbode
© Omgeving

positie innemen in deze geluidloze scenografie. Op dat moment besef je ook dat dit plein meer dan vol staat. Hier hoeft/kan niets meer bij. Een paar jaar geleden was dit plein nog een identiteitsloze parking, zoals er duizend zijn in Vlaanderen. Hier werden geen foto's genomen. Hier kwamen geen mensen naar toe om de stilte te ervaren. Het was geen bestemming. Nu komen dagelijks mensen naar het plein om zich te laven aan een onuitgesproken kwaliteit van de plek. Een kwaliteit die er intrinsiek altijd is geweest, maar die niemand had opgemerkt. Dit project heeft mij nogmaals gesterkt in de overtuiging dat de oplossing voor dergelijke ontwerpuitsdagingen steeds in de site verborgen zit. Ontwerpers moeten in essentie deze kwaliteiten bloot leggen en vormgeven. Vaak een moeilijke zoektocht en tegelijkertijd zo voor de hand liggend.

Luc Wallays

Ik heb geen openbaringservaring die mij architectuur deed studeren. De ervaring die voor mij bevestigde dat ik mijn pad gevonden had, was mijn jaar in Berlijn in 2005-06. Aan de TU-Berlijn volgde ik dubieuze en interessante vakken als architectuursociologie, maar mijn echte leertraject speelde zich buiten de universiteit af. In mijn herinnering lees ik Philip Oswalt op de metro en leer zo Duits, Rosalyn Deutsche en Andreas Huyssen op een terras in de Rykestrasse; ik zie goede en slechte tentoonstellingen, ontdek de fantastische boekenwinkel Pro qm – thematische Buchhandlung zu Stadt, Politik, Pop, Ökonomiekritik, Architektur, Design, Kunst & Theorie! En ik schrijf mijn masterproef onder begeleiding van Wouter Davidts in Gent, over hedendaagse (context)kunst die de stedelijke transformaties en herinneringen in post-Wende-Berlijn thematiseert – Isa Genzken, Hans Haacke, Ayse Erkmen, Klaus Biesenbach ... Ik schrijf die thesis vol Germanismen ondertussen, maar ik denk en ik schrijf.

Maarten Liefoghe

Deze vraag brengt me meestal terug naar het bezoek aan Piraeus in Amsterdam (van Kollhoff e.a.). Als eerstejaarsstudent was ik helemaal in de war van dit gebouw. Ik wist niet of het oud of nieuw was, zelfs al was het net klaar. Zo een complexe, gelaagde ervaring die een spiksplinternieuw gebouw kon overbrengen, is me erg blijven fascineren. Piraeus illustreert ook hoe moeilijk het is om goeie architectuur te maken. Alles is belangrijk: van het grote idee tot het kleinste detail ...

Dirk Somers

Sommerrefectory Kloster Bebenhausen
© Mechthild Stuhlmacher

Stiftskirche Tübingen
© Mechthild Stuhlmacher

In mijn jeugd speelde muziek een centrale rol en de muziek gaf mij als fanatieke scholiere en later conservatoriumstudente toegang tot prachtige kerken en kloosters. Verschillende concerten en optredens staan als onvergetelijke ruimtelijke ervaringen in mijn geheugen gegrift (waarvan ik echter pas tegen het eind van mijn lange studie doorkreeg hoe bepalend ze waren). Ik herinner de centrale gotische kerk in onze stad als een vriendelijk huis dat we zonder ontzag of sacraliteit op allerlei manieren als één grote klankkast gebruikten, vooral voor uitvoeringen van oude en zeer moderne muziek. We gebruikten de verschillende houten balkons in verschillende situaties als tribunes en podia. Posities, perspectieven, akoestiek en de eigen rol konden steeds veranderen. De intensiteit en directheid waarmee je ruimtelijkheid tijdens het muziek maken fysiek kunt ervaren, is met niets te vergelijken. Je vult immers de hele immense ruimte met je eigen stem, of de stem van je instrument, en vervolgens het samenspel met anderen. Maar dat je als architect aan zo'n gevoel kunt bijdragen, besepte ik pas vele jaren later, toen ik allang om heel toevallige redenen voor het vak had gekozen ...

Mechthild Stuhlmacher

Vraag 04

Mark Wigley stelt in *Oase 91* dat het spreken over sfeer in architectuur per definitie met een zekere dubbelzinnigheid gepaard gaat.

Sfeer is immers persoonlijk, vaag, ongrijpbaar en moeilijk vast te leggen in tekst of ontwerp. Het is niet te definiëren of te analyseren. Sfeer, zegt Wigley, is nu juist precies wat aan analyse ontsnapt. Hoewel sfeer wellicht de kern is van architectuur, is hij niet eenvoudig te construeren of te controleren. Welk gevoel roept het op?

Net omdat het niet te vatten is, zoeken we naar dat ongrijpbare, naar wat aan analyse ontsnapt. We gaan hier op zoek naar een combinatie van twee beelden die met elkaar in relatie staan: een inspiratiebron of sfeerbeeld, gekoppeld aan een beeld van eigen werk, waarbij het eerste beeld het tweede ondersteunt, uitlegt, weergeeft, vertaalt, inspireert ...

Studie traphal woning aan een stalling,
Caroline Voet met VOET architectuur en OOG3

Traphal Abdij Roosenberg,
Dom Hans van der Laan, 1975

Het belang van schaduw en daglicht
Caroline Voet

Monica Vitti in Deserto Rosso,
Michelangelo Antonioni, 1964

Petrol, noAarchitecten, 2009
© Herman Sorgeloos

An Fonteyne

Om precies te zijn heeft Mark Wigley niet in deze OASE geschreven, maar wij citeerden zijn tekst uit een ouder nummer van het Duitse tijdschrift Daidalos (Daidalos 68, 1998) over atmosfeer. Volgend op de uitspraak van Wigley haalden we in dit redactioneel van OASE ook de Argentijnse dichter Jorge Luis Borges aan, die over poëzie stelde dat zij niet te definiëren is – zodra je een poging doet poëzie te definiëren ontsnapt ze je. Sterker nog, zei Borges: *we kennen haar pas werkelijk als we niet in staat zijn haar te definiëren* (Jorge Luis Borges in *This Craft of Verse*, geciteerd in OASE91 pag 4.) Ook sfeer kunnen we herkennen, ervaren, als architect zelfs mede mogelijk maken, maar sfeer exact definiëren is misschien een doel dat we onszelf niet moeten stellen – liever haar beschrijven, en daarmee oproepen. Je zou het *evocatief* beschrijven kunnen noemen, naar het voorbeeld van de literaire schrijver en dichters die in staat zijn sferen op te roepen en tot leven te brengen.

Klaske Havik

Els Claessens en Tania Vandenbussche
woongebouw Molenbeek

Lena Vandenbussche
textielinstallatie Bergen

Els Claessens en Tania Vandenbussche

De verticale expressie van een torenhoeve in Groede, diende als inspiratie voor de woning in Zuidzande, Nederland

Marie-José Van Hee

Analyse vind ik een gevaarlijk woord. Studenten vragen we nooit om een analyse te maken als we een opgave aanvatten. Analyses creëren al snel een vals gevoel van eenvoud en inzicht. Het loont veel meer de moeite om je voor te stellen wat de potentie van een plek en een programma is. Dat doe je door associatief te denken. Referenties illustreren dan wat andere plekken betekenen voor een nieuwe situatie. Je leert te kijken naar de overlap en naar het verschil, maar je doet dat op een synthetische manier, waarbij er veel aspecten tegelijkertijd interageren.

Dirk Somers

© Sir Edwin Lutyens

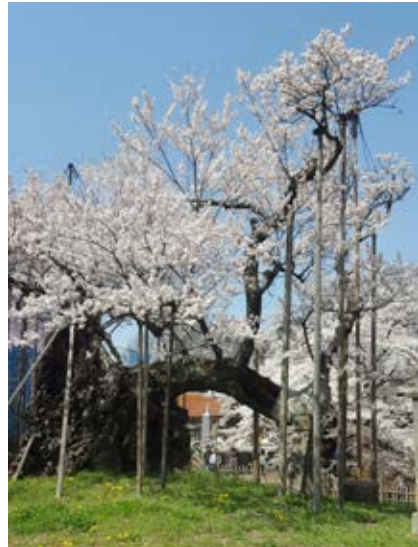
Woning Neptunusstraat, © POOT architectuur

Edwin Lutyens is vaak een voorbeeld. Grandeur, statigheid, robuust versus elegant, grootsheid versus intimiteit ... De erkers in zijn werk bundelen vele van deze factoren en komen de laatste tijd vaak voor in onze ontwerpen. Lichtinval speelt een belangrijke rol in onze ontwerpbeslissingen. Het laat een ruimte leven. Praten we hier niet over elitaire thema's waar de maatschappelijke relevantie te ver zoek is? Misschien ook niet. Vaak uiten klanten nog na jaren hun blijdschap met een bepaalde lichtinval in hun huis. Het draagt dus bij tot geluk en is zodoende substantieel relevant.

Sarah Poot

Fabre – Ishigami – Case Design Pavilion at deSingel,
designed by Schenk Hattori & Sugiberry, Antwerp, Belgium, 2020

Jindai Zakura, 2000-Year-Old Cherry Blossom Tree,
Japan, © Sugiberry, 2017

Johannes Berry and Mayu Takasugi

Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts. 2007, Vol. 1,
No.1, 8-15. Rudolf Arnheim's contribution to Gestalt Psychology.
Original ambiguous figure (left), leveled figure (center),
and sharpened figure (right).

Schenk Hattori Architecture Atelier,
Studio House (2020 – 2022)

Steven Schenk and Daisuke Hattori

On-uitgepakt: reizende tentoonstelling 'Open Oproep.
20 jaar architectuur in publieke opdracht' (ontwerp kisten en
verpakking: Kris Coremans, Hans Lust, Eef Boeckx).

Maarten Liefoghe

De Kamers Amersfoort, 2007
© Stefan Müller

Condominium 1, Sea Ranch, Charles Moore, 2013
© Mechthild Stuhlmacher

Een paar jaar geleden was ik voor een paar maanden in Sydney als *architect in residence* waar ik het geluk had Glenn Murcutt te ontmoeten. Hij spreekt van *prospect en refuge* als belangrijke eigenschappen van ieder goed huis. Bescherming en podium, rugdekking en perspectief. Er zijn verschillende afbeeldingen die dit illustreren, zoals bijvoorbeeld het beroemde schilderij van Antonello da Messina, die Hiëronymus in zijn studiolo afbeeldt. Een ander beeld is een eigen foto van Condominium 1 van Charles Moore in Sea Ranch in Californië uit 2013 van een hoekbank waarop ik eens twee nachten mocht slapen. En dat plaats ik graag naast een veel oudere foto van ons eigen werk (Stefan Müller, de Kamers Amersfoort 2007).

Mechthild Stuhlmacher

Celebrating continuity celebrating change

The first VOLA taps were designed in 1968 by Arne Jacobsen for the National Bank of Denmark. During the recent years VOLA has introduced several new products that have received international design awards.

VOLA is manufactured in Denmark according to the strictest environmental requirements.

vola®

VOLA Studio
Tour & Taxis
Havenlaan 86C
1000-Bruxelles
Tel.: 02 465 96 00

sales@vola.be
www.vola.be

Trendafwerking Niko Pure dark bamboo

Donker, exotisch en luxueus

Op zoek naar een nieuwe afwerking voor je schakelmateriaal en stopcontacten? Niko Pure dark bamboo past perfect bij de nieuwste interieurtrends: donker, exotisch en luxueus. De afdekplaat is gemaakt van echte, duurzame bamboe waardoor de fijne vezelstructuur op geen enkel exemplaar dezelfde is. Zo voelt dit afdekplaatje warm en zacht aan. Het duurzame plaatje wordt met de hand bewerkt en wordt afgewerkt met een antracietkleurige of gouden rand en toets.

Ontdek al onze afwerkingen bij jou thuis. Download de Switch Niko app in de App Store of Google Play.
De contrastafbeelding vind je op www.niko.eu/switch-niko-app.

www.niko.eu/switchtobeauty

niko
Illuminating ideas.

PORCELANOSA

Grupo

Zorggroep Multiversum Mortsel, België
Architectuur: VK Architects & Engineers

VK Architects & Engineers heeft gekozen voor een tijdloze en duurzame gevelarchitectuur in keramische tegels van Porcelanosa, in een grijs beige genuanceerde kleur omwille van zijn rustige aanblik en zijn warme karakter. Met dezelfde tegel werd de vloer gerealiseerd om de eenheid en rust te versterken. De combinatie van de unieke kleurnuances en structuur in deze tegel, samen het zwarte buitenschrijnwerk en de massieve zwarte beplating in de patio's, en de warme tinten van het vaste meubilair maakt van het gebouw op de campus van het psychiatrisch ziekenhuis een atypische parel binnen het zorglandschap.

PORCELANOSA BELGIUM
Theofiel de Biestraat 8
2220 Heist op den Berg
tel: 015/25.33.66

info@porcelanosa.be
www.porcelanosa.com

BOUWEN MET BETON

Dhoore Vanweert architecten - © archimedia.be

FEBELCEM, de Federatie van de Belgische Cementnijverheid

- advies van ingenieurs
- analyses in laboratorium
- documentatie en eigen publicaties

Vorstlaan 68 b11 | 1170 Brussel | www.febelcem.be | info@febelcem.be | +32 (0)2 645 52 11

PARTNER VAN infoconcrete.be

REAL ESTATE AGENCY SPECIALIZED IN
ARCHITECTURAL ADD-VALUE PROPERTIES
IN BELGIUM & ABROAD

2011 – 2021
10 YEARS

www.architectenwoning.be

Colofon

Dracenastraat 33
9000 Gent
info@archipelvzw.be
www.archipelvzw.be

VOORZITTER
Bruno Vanbesien

ARTISTIEK LEIDER
Hera Van Sande

COÖRDINATOR
Inge De Keyser

SECRETARIAAT
Martine Pollier
Tempelhof 21
8000 Brugge

RAAD VAN BESTUUR
Matthias Decler
Sigrid Decramer
Annie Demeulemeester
Marc Felix
Arnout Fonck
Eva Lo
Frederik Tomme
Bruno Vanbesien
Géraldine Vandenaabeele
Joost Vanhove

ALGEMENE VERGADERING

Frederiek Ampe
Ignace Berten
Koen Cappon
Philip Cardinael
Anne Decruy
Dirk De Meyer
Patrick Derycker
Lisa De Visscher
Franky Devos
Pieter Dossche
Miek Goossens
Matthias Hemelsoet
Peter Lacoere
Maarten Lambrechts
Katrien Laporte
Dominique Pieters
Wim Supply
Arnaud Tandt
Lies Trybou
Jan Vandewalle
Philippe Viérin

SAMENSTELLING
Hera Van Sande

REDACTIE
Hera Van Sande

EINDREDACTIE
Miek Goossens
Dominique Pieters
Wim Supply
Hera Van Sande

GRAFISCH ONTWERP
Ronny en Johnny.be

V.U.
Joost Vanhove

DATUM UITGAVE
01/2021

Sponsors

Steun

Partners

CONCERTGEBOUW

**we are
the next generation**
WEEK VAN HET ONTWERPEN

Design museum Gent

STADSBOUWM π π ST π R
GENT

THE MAARTEN VAN SEVEREN
FOUNDATION

TEAM
VLAAMS
BOUWMEESTER

Klaske Havik	4
Ode aan Marie-José Van Hee	10
An Fonteyne	11
Tinne Verwerft	15
Caroline Voet	19
Mechthild Stuhlmacher	23
Tania Vandenbussche en Els Claessens	26
Poot Architectuur	34
Graux & Baeyens architecten	42
Tim Rogge Architectuur	52
Schenk Hattori	60
Sugiberry	66
Bureau Omgeving	80
Maarten Liefoghe	90
Bovenbouw	100
Vraag en antwoord	117

cahier

Cahier is een periodieke
publicatie van Archipel.

Archipel is passie voor
hedendaagse architectuur.

info@archipelvw.be
www.archipelvw.be